

HİCRİ DÖRDÜNCÜ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER

Editörler:

Prof. Dr. Hidayet Aydar

Doç. Dr. Ziyad Ravaşdeh

Dr. Selim Çakıroğlu

Dr. Khadeejah Alrawashdeh

Hatice Ece Erçin

Feyza Çelik

Habibe Elmas

Hani Al-Ghushaimi

ensar

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-625-6132-36-8

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Hicri Dördüncü Asırda
İslâmî İlimler

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editörler

Prof. Dr. Hidayet Aydar
Doç. Dr. Ziyah Ravaşdeh
Dr. Selim Çakıroğlu
Dr. Khadeejah Alrawashdeh
Hatice Ece Erçin
FeYZa Çelik
Habibe Elmas
Hani Al-Ghushaimi

1. Basım

Aralık 2024

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

HAKİKAT MECAZ BAĞLAMINDA İMAM MATURİDÎ'NİN TEFSİRİNDE ÂHÎRET AHVÂLİ

(THE STATES OF THE HEREAFTER IN THE CONTEXT OF LITERAL AND
METAPHORICAL INTERPRETATIONS IN IMAM MATURIDI'S TAFSİR)

Elif ERDOĞAN

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
PhD Student, İstanbul University, Theology Faculty, Department of Tafsir
eliferdogan127@gmail.com Orcid.org/0000-0002-8293-0599

GİRİŞ

“İmamu'l-hüda” (hidayet önderi), “imamu'l-mütekellimin” (kelamcılarının lideri), “musahhihu akaidu'l-müslimin” (Müslümanların akaidini yanlışlardan arındıran), reisu ehli's-sunne” (Ehl-i Sünnetin reisi) gibi lakaplarla anılan Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, 9. asrın sonlarına doğru dünyaya geldiği sırada Mâverâünnehir'de, Abbasi Devleti'nden ayrılan Samaniler yönetiminde bulunuyordu. İmam Mâturîdî, Haricilik, Mutezile, Mürjice, Zeydilik gibi birçok itikadi ve siyasi mezhebin görüşlerini yaymaya çalıştığı, tercüme faaliyetlerinin de son derece hız kazandığı bir dönemde çeşitli fikirlere karşı İslami düşünceyi korumak adına, sorulara çözümler arayan alimlerden bir tanesiydi. O, İslam inancına zarar verme niyeti güden bu maksatlı sorulara cevaplar vererek her türlü sapık düşünceye karşı muvaffak olmuş bir alimdi.

Ebu Mansur el-Mâturîdî denildiğinde onun akla ilk gelen yönü bir kelam ekolünün kurucusu olmasıdır. Bir kelamcı olmasının yanı sıra Te'vilâtü'l Kur'ân adlı eseri ile müfessir yönünü de ortaya koymuştur. Âyetleri kalamî tartışmalar

* Bu makale Elif Erdoğan, *İmam Mâturîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Gaybî Konulara Yaklaşımı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tefsir Anabilim Dalı, 2020). başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This article is extracted from doctorate thesis entitled *Mâturîdî's Approach To Unseen (Al-Ghayb) Issues In Te'vilâtü'l-Quran* (İstanbul: İstanbul University, Social Sciences Institute).

çerçevesinde ele alan Mâtürîdî, tefsirinde sıklıkla Mutezilenin görüşlerine itiraz ederek izahlarda bulunmuştur. O, Mutezileyi hem bir tehdit olarak görmüş hem de önemsemiştir.

Mâtürîdî'ye göre olguları inceleyen ve onların iyi ya da kötü olduğunu anlayan, olayları sınıflandıran, sonucunda da hükümler elde eden akıl ve bu akıl ile çatışmayan nakil, dini bilginin üretilmesinde iki önemli kaynaktır. Kur'ân da varlık alanını, şehadet ve gayb olmak üzere iki ana kategoride ele alır. Akıl iki aleme, semi (haber) gâib aleme, hisler ise şehadet alemine yönelik bilgi üretir. Mâtürîdî, akli haber ve duyu yolu ile elde edilen bilgilerin doğruluğunu belirleyecek unsur olarak görmektedir. Buna rağmen Mâtürîdî, bilgi elde etmede aklın da sınırlı olduğunu kabul eder. Akıl ile istidlal konusunda Allah'ın şehadet aleminden hareketle görülmeyeni anlamayı gerekli kıldığını ifade eden Mâtürîdî, gaybı asıl iman alanının konusu olarak ele almaktadır. O, gaybın şehadetin delaleti ile bilinebileceğini, fakat görünen alemde görünmeyen gayb alemini idrak etmenin oldukça zor bir iş olduğunu ve buna sadece Allah'ın lütfu ile ulaşılabileceğini ifade eder. Ona göre insana istidlal imkânı sunan şehadet alemi belli bir ölçüde gaybı ve gayba konu olan şeyleri anlayabilmemizi sağlar ama gayba dair bilgi için en önemli kaynak vahiydir. Bu noktada Mâtürîdî, gaybdan haber vermeyi peygamberliğin en büyük mucizesi olarak görür. Bu nedenle gayb konusu Mâtürîdî için inancın merkezini oluşturur. Kur'an'da gaybdan bahsedilerek hem kafirlerin gökteki haberlere hiçbir surette muttali olamayacağı, hem de peygamberleri istisna ederek gaybî bilgilerin nübüvvetin de belirleyici unsuru olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmada problem edindiğimiz mesele, Mâtürîdî'nin müteşabihâtı nasıl bir üslup ile açıkladığı ve bu noktada ne ölçüde tutarlı olduğudur. Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'an'daki yorum yöntemi, hakikat ve mecaz olarak çift yönlüdür. Allah'ın sıfatları, kıyamet ve ahiret ahvali gibi gaybî konularda bazen tam bir tercih belirtse de çoğunlukla hem mecazi hem gerçek anlam için izahta bulunması, ayeti mana olarak sınırlamak istememesi olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada İmam Mâtürîdî'nin kısaca hayatına değindikten sonra, Te'vîlâtü'l-Kur'an'daki metodolojisine, Kur'an yorumlarına, hakikat-mecaz bağlamında ahiret ahvali ile alakalı ayetlere dair yorumlarına yer verilecektir.

Çalışmada, Mâturîdî'nin tefsir eseri *Te'vîlâtü'l Kur'ân* esas alınmıştır. Bunun yanı sıra bir diğer eseri *Kitabu't-Tevhid*¹'e de ara ara başvurulmuş, yer verilen tüm kavramlar için klasik sözlüklere, gayb kavramı ve İmam Mâturîdî ile ilgili yazılan kitap, tez ve makalelerden istifade edilerek ulaşılan bilgiler ışığında çalışılmıştır. Makalede, *Kitâbü't-Tevhid*'in kullanılan nüshası Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi tahkikli nüshadır. Mâturîdî'nin hayatına dair verilen kısa bilgiler ise Bekir Topaloğlu'nun Türkçe'ye tercüme ettiği kitabın mukaddimesinden alınmıştır.² *Te'vîlâtü'l Kur'ân* da ise Mecdi Basellum'un tahkik ettiği Beyrut nüshasını kullanılmıştır.³ İmam Mâturîdî hem kelimeler hem de tefsir çalışmaları için oldukça tercih edilen bir isim olduğu için okuyup faydalanılan tüm çalışmaları tek tek zikretmek oldukça zordur. İmam Mâturîdî ve fikirleri üzerine günümüzde birçok çalışma yapılmıştır ve bu çalışmaların her geçen gün artması da oldukça ümit vericidir. Gerek kelimeler ve tasavvuf gerek de tefsir alanında yapılan bu çalışmalar İmam-ı Mâturîdî'yi ve onun ilmi zenginliğini anlamaya hizmet etmektedir. Bu çalışmanın amacı da İmam Mâturîdî ve görüşleri hakkında yapılan diğer araştırmalara katkı sağlamasıdır.

1- İmam Mâturîdî'nin Düşünce Sistemi

Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî⁴, 9. asrın sonlarına doğru, bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Semerkant şehrinin bir mahallesi olan Matûrid'te dünyaya geldi.

Onun dünyaya geldiği bu dönemde Mâverâünnehir hem maddi hem de manevi yönden oldukça mümbit bir yerdi. Tercüme faaliyetlerinin son derece hız kazandığı bir dönem olması nedeniyle çeşitli fikirlere karşı İslami düşünceyi korumak adına, sorulara çözümler arayan Mâturîdî, İslam inancına zarar verme

¹ Ebu Mansûr Muhammed Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları (İSAM), 2003).

² Ebu Mansur el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi (18 Cilt Takımı)* (Ensar Neşriyat, 2019).

³ Ebu Mansûr Muhammed Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, ed. Mecdi Basellum (Beyrut, 2005).

⁴ Mâturîdî'nin hayatı, eserleri ve fikirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Erdoğan, *İmam Mâturîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Gaybî Konulara Yaklaşımı*.

niyeti güden bu maksatlı sorulara cevaplar vererek her türlü sapık düşünceye karşı muvaffak olmuş bir alimdi.⁵

Akaid konularında İmam Ebu Hanife'yi takip eden Mâturîdî, Ebu Bekr el-Cüzcânî, Muhammed b. Mukâtil, Nusayr b. Yahya, Ebu Nasr el-İyâzi gibi zatlardan ilim tahsil etmiştir. Ali b. Said Ebu'l-Hasan Rustuğfenî, Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî, Ebu Muhammed Abdülkerim b. Musa b. İsa el-Pezdevî ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî gibi isimlere de hocalık yapmıştır.⁶

Mâturîdî'nin ilmi çalışmaları ve çevresi hususunda en eski kaynak Ebu'l-Muin en-Neseî'nin Tebsiratü'l-edille isimli eseridir. İmamın hoca silsilesi Ebu Hanife'ye dayanır ve birçok Hanefi alimden eğitim gördüğü bilinmektedir. Kendisinden sonra gelen Hanefi alimleri etkilemiş, bu nedenle de onun görüşleri Hanefilik ile diğer bölgelere yayılmıştır. İmam Mâturîdî, Ebu Hanife'nin itikadî görüşlerini sistemli hale getiren alim olarak görülmüştür.⁷

Eserine tefsir yerine te'vil ismini vermeyi tercih eden Mâturîdî, yoruma açık ayetlerde kendi bilgisine ve akli yeteneğine dayalı yorumlar ortaya koyar ve bu yorumları hiçbir zaman kesinlik ifade etmez. Kendine ait bir sistem kurmuş olsa da tefsirinde bunun dışına çıktığını gözlemek mümkündür. Bunun sebepleri ise mezhebinin görüşlerine uygun yorumlar yapması, Ebu Hanife'nin içtihatlarına aykırı hareket etmemesi ve az da olsa başka müfessirlerin görüşlerine riayet etmesi sayılabilir.⁸

Ehl-i Sünnet kelamının en önemli temsilcisi İmam Mâturîdî, dirayet yoluyla Kur'ân'ı baştan sona ve Ehl-i Sünnet inancına göre tefsir eden ilk kişi olarak kabul edilir. Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Peygamber, sahabe ve tabiin rivayetleri, istidlal, semantik açıklamalar gibi yöntemleri kullanır. Rivayetlerin sahih olmama ihtimalini göz önünde bulundurup kendi yorumunu ifade etmekten

⁵ Ali Özek, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 16-17.

⁶ Muhittin Akgül, "Ebu Mansûr El- Mâturîdî ve Te'vilâtü'l- Kur'ân" 3/4 (2001), 58.

⁷ Ahmet Ak, "Mâturîdîliğin Hanefilik ile İlişkisi", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010), 235-236.

⁸ İsmail Çalışkan, "Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek İmam Mâturîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 88.

çekinmez. İsrâiliyat tarzı rivayetler ve nüzul sebeplerini çok sık kullanmaz. Başka alimlerin görüşlerine yer verse de bazen bu görüşlere katılmadığını söyleyerek kendi düşüncesini paylaşır. Yanlış anlaşılmalara önüne geçmek için açık ifadelerle akla gelebilecek sorulara cevap vermeye çalışır. Her ayette kendi kişisel yorumlarına yer vermeyip bazı ayetlerde sadece söylenenleri nakletmekle yetinir. Kimi yerlerde ayrıntılı bilgi vermenin lüzumu olmadığını ifade eder. Kur'an'ın indiği toplum ve Kur'an'ın ifade tarzı arasında paralellik olduğuna işaret eder.⁹ Ayetleri anlama hususunda onun yöntemi, nüzul ortamını ve yorumcunun yaşadığı ortamı göz önünde bulundurmasıdır. Bunlardan ayrı olarak da akılcı yorumlara yer vermesidir.¹⁰

Bilgi üzerine sorular soran, problemleri tartışan Mâtürîdî, duyular, haber ve akıl yoluyla elde edilen bilginin kesin bilgi olduğunu ve inkârının söz konusu olmadığını ifade eder. Mâtürîdî, bilgi kuramını Kur'an'dan hareketle oluşturur.¹¹ Mâtürîdî'ye göre bilgi kaynaklarının ilki olan duyular (a'yân), insanın hem beş duyu, iç duyu ve iç gözlemine hem de hayvanların içgüdülerini ifade etmek üzere kullanılır. Mâtürîdî ikinci bilgi kaynağı olarak gördüğü haberleri ise; vahiy, haber-i Resul ve genel haberler olmak üzere üç kısımda inceler. Haberi, kaynağı Allah ve kaynağı insan olmak üzere iki kısma ayırır. Kaynağı bizzat Allah olan haber vahiy, Peygamber'den bize ulaştığında ise haber-i resul adını alır. Genel haberler, kaynağı insan olan haberlerdir. Mâtürîdî'ye göre bilgi kaynaklarının sonuncusu ise istidlal yani akıl yürütmedir. Allah istidlal konusunda teşvik edici ifadeler kullanmış, şahadet aleminden hareketle görülmeyeni anlamayı gerekli kılmıştır.¹²

Mâtürîdî'ye göre olguları inceleyen ve onların iyi ya da kötü olduğunu anlayan, olayları inceleyip sınıflandıran, sonucunda hükümler elde eden akıl ve

⁹ Tefsir yönteminin geniş açıklaması için bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi* (18 Cilt Takım); Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini İmâm Mâtürîdî" 5/15 (2003); Ali Karataş, *İmam Mâtürîdî Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil* (İstanbul: Yesevi Yayıncılık, 2014); Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003).

¹⁰ Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi" 10/1 (2012), 1-18, 8.

¹¹ Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini İmâm Mâtürîdî", 5/14.

¹² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 11-21.

bu akıl ile çatışmayan nakil, dini bilginin üretilmesinde iki önemli kaynaktır. Akıl iki aleme, semi (haber) gâib aleme, hisler ise şehadet alemine yönelik bilgi üretir. Ona göre akıl, haber ve duyu yolu ile elde edilen bilgilerin doğruluğunu belirleyecek unsurdur. Buna rağmen Mâturîdî, bilgi elde etmede aklın sınırlı olduğunu kabul eder.¹³

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan ahiret ahvali gaybî alan içinde değerlendirilen bir konudur. Buna geçmeden evvel öncelikle gaybın tarifi ve İmam Mâturîdî'nin gaybî konuları nasıl ele aldığına kısaca yer verilecektir.

2- Gaybın Tanımı ve İmam Mâturîdî'nin Gaybî Konulara Yaklaşımında Usûl

Gayb, lügatte gözle görülmeyen ve gizli olan¹⁴, şek ve şüphe, arkasında ne olduğu bilinmeyen yer¹⁵, biraz alçak çukurca olan mekân¹⁶, kuyunun görünmeyen kısmı (Yusuf:12/10-15), bir kimsenin arkasından zemde bulunmak (Hucurat-49/12), sık ağaçlı orman¹⁷, güneşin batıp gözden kaybolması¹⁸ anlamlarına gelir.

¹³ Sönmez Kutlu, "Mâturîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, (2009), 11-16.

¹⁴ Râğıb el-İsfehânî, ed. Muhammed Seyyid Geylani (Beyrut: Daru'l-Marife, ts.), "el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân", 366-367; Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezeri İbnü'l-Es.îr, *en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadîs. ve'l-Es.er*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muhammed eṭ-Ṭanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 3/399.

¹⁵ Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzur, ed. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), "Lisanü'l-Arab", 7/3322.

¹⁶ Ebu'l-Kâsım Cârullah Maḥmûd b Ömer b Muhammed Zemahşeri, *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyunü'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil*, ed. Adil Ahmed Abdul-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 1/153.

¹⁷ Halil bin Ahmed, ed. Abdülhamit Hindevi (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2003), "Kitabu'l Ayn", 619.

¹⁸ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya el-Kazvini er-Razi İbn Faris (Beyrut, ts.), "Mucemu'l Mekayisi'l-Luga", 4/403.

İstilahî olarak ise; bir varlığın ilmi dahilinde olmayıp elçiler aracılığı ile kendisine haber verilen her duruma¹⁹, reddedilmesi halinde kişiye mülhid adının verileceği şeye gayb denir.²⁰

İslâm alimleri ise Kur'ân ve hadis kaynaklarının ışığında gayb kelimesini çeşitli şekillerde tanımlar. Gayb insanın akıl ile kavramadığı, ulaşamadığı hakikatler²¹, deney ve gözlemlerine konu olmayan²², duyularla idrak edilemeyen şeyler²³, Allah katından gelenler, Kur'ân'ı Kerim, cennet, cehennem, ölümden sonra diriliş, kıyamet günü, melekler, peygamberler manasına gelir.²⁴ Gaybdan ne murat edildiği hususunda diğer görüşler şöyledir; O vahiydir, Aziz ve Celil olan Allah'ın kaderidir, Onu görmeyenler için Resul'e imandır.²⁵ Gayb Allah'ın bilgisine engel koyduğu şeylerdir. Allah'ın insanlara idrak gücü vermediği ve onlara ulaşacak sebepleri de vermediği mevzulardır.²⁶

Bilinip bilinmemesi açısından gayb mutlak ve izafi olarak ikiye ayrılır. Mutlak gayb bütünü itibariyle yalnızca Allah'ın vakıf olduğu hakikatlerdir. Örneğin Allah'ın ontik mahiyeti, sıfatları, kıyametin vakti, kişinin ne zaman ve nerede öleceği, ahiret hayatı, arş, kürsi, melekler, cinler bu başlık altında sayılabilir. Hakikatlerini tamamıyla bilmek imkânsız olsa da varlıklarına inanmanın müminler için şart olduğu konulardır.²⁷ Bu açıdan ahiret ahvali mutlak gayb kapsamındadır ve Allah'ın haber vermesi dışında hakkında bilgi

¹⁹ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmet Ezherî (Mısır: Daru'l Kavmiyye, ts.), "Tehzibü'l-Luğa", 8/214.

²⁰ el-İsfehânî, "el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân", 367.

²¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1997), 4.

²² el-İsfehânî, "el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân", 367.

²³ Fahreddin Razi, *Mefatihü'l Gayb et-Tefsiru'l-Kebir*, ed. M. Muhyiddin Abdülhamid (Kahire, 1962), 2//27.

²⁴ Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Gâlib el-Âmulî Ebû Cafer et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, ed. Beşşâr Avvâd Marûf (Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/92.

²⁵ Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahmân b. Ali İbnu'l Cevzî, *Zadu'l Mesir Fi İlmi't-Tefsir* (Beyrut, 1987), 1/24.

²⁶ Muhammed Reşit Rıza, *Tefsiru'l Menar* (Kahire: Matbaatu'l-Menar, 1947), 7/422.

²⁷ Sadık Kılıç, "Kuranda Gayb Alemi", *İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 53.

elde etmek mümkün değildir. İzafi gayb ise, bilgisi bazısına gizli olup bazılarında gizli olmayan gaybdır. Var olsun ya da olmasın şu an bilinmeyen ama şartlar oluştuğunda bilinmesi mümkün olan şeyler de izafi olarak değerlendirilir. Buna göre mutlak gayb olarak kabul edilen kıyamet, cennet, cehennem bile gerçekleştiğinde artık gayb olmaktan çıkacaktır.²⁸

İnsan açısından değerlendirilip ortaya konulan şahadet ve gayb taksimi birbirinden net çizgilerle ayrılması mümkün durumlar değildir. Bu noktada Kur'ân sınırlı bilgiye sahip olan insana bütüncül bir okuma imkânı sunar ve varlık dünyasını ayrı ayrı ele almaz. Fakat insan, duyular ötesi aleme ait haberleri okurken ancak kendi zihninde canlandırdığı kadarını anlar. İnsanların kullandığı kavramlar, duyuları ile algıladığı varlıkların zihinde canlanması ile ortaya çıkar. Kur'ân hem şahadet alanına hem de duyular üstü aleme dair bilgilendirme sunar.²⁹

Kur'an'da kullanılan gayb kelimesi görünen alan haricindeki her şeyi ifade ettiği gibi, Allah'tan başka kimsenin bilgisine vakıf olamayacağı melekut aleminin mahiyeti, ahiret halleri ve gelecekte gerçekleşecek olayları da kapsar.³⁰

İmam Mâturîdî gayba şahadet kelimesi ile anlam verir. Gaybı duyular ötesi, şahadeti ise duyular alemi olarak tanımlar. Mahlukattan saklanan durumlar, şahadetle ise herkesin açık bir şekilde gördüğü durumlar kastedilir. Ya da gayb gelecekte olacağı bilen, şahadet ise geçmişte olanı bilen manasına gelir.³¹ Gayb kelimesi ile İmam Mâturîdî gayb alanının konusu olan şeyleri Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini, alakalı ayetleri izahı esnasında tekraren ifade eder. İnsanların nesne ve olayların iç yüzü hakkında Allah'ın bildirdiğinden başka hiçbir şey bilemeyeceklerini meleklerin itirafı ile ilişkilendirir. "*Senin öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur.*"(Bakara:2/32). Müellif, insanın

²⁸ Muhsin Demirci, *Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy*, *İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 81.

²⁹ Yaşar Düzenli, *Üslup ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006), 32.

³⁰ İlhami Güler - Ömer Özsoy, *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1997), 70.

³¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne Tefsîru'l-Mâturîdî*, ed. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 8/690.

idraki ile kavrayamadığı şeyleri yalnızca Allah'ın bildiğini ve elçilerinden istediği kişiler hariç, gayb alanını kimseye bildirmediğini ifade eder.³²

Gaybın imanın asıl alanını oluşturması hususuna Mâturîdî, Yunus sûresinde Firavun'un ölmek üzereyken iman etmesine değinirken de yer verir. "...Sonunda Firavun boğulmak üzereyken şöyle dedi: İnanırım ki, İsrailoğulları'nın iman ettiğiinden başka tanrı yokmuş! Ben de artık kendimi O'na teslim edenlerden biriyim." (Yunus:10/90). Mâturîdî'ye göre iman Allah'a teslimiyet ile olur. Bu teslimiyet ise şahadet alemine bakarak gayb alemine delil getirmekle gerçekleşir. Bu istidlal ise tefekkür ile mümkündür.³³

İmam Mâturîdî'nin gaybî konulara yaklaşımındaki usulünü anlamak için öncelikle Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da müteşâbihat konusunu nasıl değerlendirdiğini anlamak gerekir. Tefsir geleneğinin içerisinde müfessirler gayba ait konuları anlamada nasıl bir usûl edinmiştir diye sorulduğunda, bu sorunun cevabı için ilk bakılması gereken yer Âl-i İmran sûresinin yedinci ayetidir.³⁴ "Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım ayetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek payeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar." (Âl-i İmran:3/7)

İnsan sorumluluk sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır. Mâturîdî'ye göre Allah insanları mükellef tuttuğu konularda imtihan ederken sebepleri de bu sisteme dahil etmiştir. Ona göre insanlar bu sebepler sayesinde her türlü erdeme ulaşır, dereceye yükselebilirler. İnsanların bu erdeme erişmesi bazen açık bazen de gizli yöntemle bilgiye ulaşmasından ibarettir. Aklını kullanacak kişilerin bu yolda sarf edecekleri gayret onların üstünlüğünü ortaya çıkaracaktır. Bu tarz bir bilgi için Allah insana iki yol belirlemiştir. Mâturîdî'ye göre birincisi, bilgi vasıtalarının en üstünü olan müşahededir. Bu tarz bir edinim, bilginin gizli olan

³² el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2005, 2/237.

³³ el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2005, 7/81.

³⁴ Yaşar Düzenli, "Seyyid Kutub'un Gaybî Konulara Yaklaşımı", *Şehadetinin 50. Yılında Seyyid Kutub*, (2018), 164.

yönleri için bir temel niteliğindedir. İkincisi ise, duyuların vasıtası ile elde edilen nakildir.³⁵

Mâturîdî, nakil konusunu da muhkem ve müteşabih olarak iki başlık halinde ele alır. Her ne kadar Allah nakil hususunda muhkem ve müteşabih diye bir taksim yapmış olsa da her fırka kendine göre muhkemâtı belirler. Karşı fikirdeki fırkaların da onların tespitine göre hareket etmesi gerektiğini düşünür. Fırkanın ihtiyaç ve görüşleri farklılık arz ettiği için her biri kendisi muhkem ve müteşâbihi anlamlandırmak zorunda kalır. Oysa “Kuran'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!” (Nisa-4/82) ayetinin de ifade ettiği gibi Kur'an'da çelişkiye yer yoktur.³⁶

Mâturîdî'ye göre muhkemi müteşâbihten ayırma hususunda ortaya çıkan bu ayrımlar insanların fitrî tabiatlarından ortaya çıkar. Bu nedenle ona göre Allah akli hüccet kabul eder ve akli selim olan kişiyi fitrî olarak sevmediği ama akıllarının güzel kabul ettiği şeye uymak, tam tersi durumlardan sakınmakla mükellef tutar. İnsan fitrî olarak sadece duyu alanına giren şeyleri algılamakla akıllarıyla hem duyu hem de duyular ötesinde bulunanları algılar. Bu nedenle akıl her konunun çözüme kavuşturulması gereken bir temeldir. Akla muhalif düşüldüğünde muhkem müteşabih suretinde ve müteşabih ise muhkem suretinde görünüp Kur'an'ı idrak edebilmek zorlaşır.³⁷

Mâturîdî'ye göre Allah insana bilgi edinmede araştırmak ve gerektiği yerde durmak konusunda bir sınır çizer. Müteşâbihat kapsamında değerlendirilen ümmetin sonu ya da kıyametin zamanı gibi mevzular Allah'ın peygamberlerini dahi bilgilendirmediği ve idraki zor olan mevzulardır. Bunlarla uğraşmak “...Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler.”(Âl-i İmran:3/7) beyanında belirtildiği gibi zayıf akıllıların zihnini karıştırır. Bu nedenle müteşâbihat kapsamına giren konuların mahiyetini Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği haber verilmiştir. Böyle bilgiler başkası tarafından ancak Allah'ın haber vermesi

³⁵ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 351-352.

³⁶ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 353.

³⁷ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 356.

sayesinde bilinebilir. Müteşabih ayetlerin yorumunda selef yakın bir tutum sergilerken yine de akli izahlar yaparak durumu anlaşılır hale getirmeye çalışır.³⁸

Teşbihi konularda insan zihninde bir tasavvur oluşur. Muhkemât ise bu tasavvurun sınırını oluşturur. Mâturîdî'nin müteşabihatı değerlendirmesinin yanında gayba ait konulara dair de böyle bir metot uyguladığı görülür. Duyulur aleme bakarak bilgi elde edip bu bilgiler ve varsayımların duyu ötesi alem için delil teşkil etmesini Kitâbu't-Tevhîd'de "delâletü'ş-şâhid ale'l-gâib" yani şahidin gaibe delaleti olarak ifade eder. Ona göre hiçbir şeyin fer'i asıldan ayrı bir özellik taşımaz. Bu nedenle kıyas edebilmek için bir benzerin bulunması gerekir. Mâturîdî'ye göre duyulur alem, kendi benzerine kılavuzluk eder, duyular ötesi de ona benzer bir şekilde meydana gelir.³⁹ Kur'an'ın teşbihi yolla insanlara aktardığı gayba dair konuların mutlak sınırlarını bilme imkânı yoktur. Bu konuların hakikatini sadece Allah bilir. Bunların kitapta ele alınması bilgi konusundan daha çok bir bilinç konusudur. Bu anlamda da teşbihi ifadelerin muhkem olana irca edilerek okunması gereklidir.

Mâturîdî, gaybın şهادetin delaleti ile bilinebileceğini savunsa da ona göre görünen alemden görünmeyen gayb alemini idrak etmek oldukça zor bir iştir. Buna sadece Allah'ın lütfu ile ulaşılabilceğini sözlerine ekler. Fakat bu lütf bir hikmete bağlı olarak ihsan edilir. Bunu ihsan etmek Allah'a vacip değildir.⁴⁰

Mâturîdî, Allah'ın haber vermediği bilgileri üç kısma ayırır. Birincisi, insanların yaratılışları itibariyle bilgi elde etme noktasında aciz bıraktığı bilgi çeşididir. Mesela insan hayati özelliği olan suyun cevherini öğrenmek istese de bu bilgiye vakıf olamaz. Her türlü eşyanın özünü kavramak da bu cinstendir. İkincisi, herhangi bir nakil olmasa bile insanların hakkında düşünerek bilgi elde edebildiği konulardır. Allah'ı ya da O'nun tek olduğunu idrak etmek bu türden bilgiye örnektir. Üçüncüsü ise Allah'ın haber vermediği için idrakten aciz bıraktığı bilgilerdir. "Gaybı O bilir, gizlisini kimseye açmaz, ancak elçi olarak

³⁸ Çalışkan, "Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek İmam Mâturîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'an'ın Tefsir İlmindeki Yeri", 85.

³⁹ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 47.

⁴⁰ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 2/456.

seçtiği başka. Allah, onların önlerinden ve arkalarından gözcüler gönderir.” (Cin-72/26-27). Bu ayette kastettiği bilgi türü üçüncü kısma örnektir. Ancak haber ve elçi vasıtası ile bu bilgi çeşidine ulaşılabilir ve bu tür bilgi akıl ile kavranma ihtimali olmayan bilgidir. Bu ayet ve daha nicesinde resul aracılığı ile ulaşılacak bilgi olduğu vurgulanmaktadır. Bu tür bilgi ile gelmiş kişinin risaletle vazifeli olduğu anlaşılır. Ayrıca hakkında akıl yürütülerek elde edilmemiş bilgilere, adı unutulmuş olsa da toplumda öğretisi devam eden bir peygamberin verdiği haberle ulaşıldığını gösterir.⁴¹ “Allah size gaybı da bildirecek değildir; fakat Allah (gaybı bildirmek için) peygamberlerinden dilediğini seçer. Artık Allah'a ve peygamberlerine iman edin; inanır ve sakınırsanız sizin için büyük bir ecir vardır.” (Âl-i İmran:3/179). Allah gayb bilgisini paylaşma hususunda vahiy için seçtiği ve peygamberlik makamına yükselttiği kişiyi istisna eder. Yani Mâturîdî'ye göre gayb ilmi, peygamberliğe ait mucizelerden birisidir.⁴²

Öte yandan Mâturîdî'ye göre gaybdan verilen haberler Kur'ân'da tutarsızlıklar olmadığına da bir kanıtıdır. Şayet Kur'ân, Allah'tan başkası tarafından gönderilmiş olsaydı, Hz. Peygamber'in verdiği haberler ona aykırı düşerdi. Gaybdan haber verdiğini söyleyen kahinlerin verdikleri haberler her zaman gerçek çıkmaz. Oysa Hz. Peygamber'in verdiği haberlerin gerçekleşmesi Kur'ân'ın Allah'tan gelen bir haber olduğunu kanıtlar. Bu durumda Kur'ân'daki gaybî haberler hem kitapta çelişki olmadığına hem de nübüvvetin ispatı niteliğindedir.⁴³ Mâturîdî, gaybî konularla alakalı ahad haberlerin hüccet olmadığını söyler ve usûl olarak vahye ve akla muhalif bulunduğu haberleri reddedip bazen de bu rivayetleri aktarsa da meseleye farklı bir yorum getirmeyi tercih eder. Nakilden sonra Allah'ın insana verdiği aklın kullanılması gerektiğini düşünen Mâturîdî, gaybî konuların yorumuna da bu minvalde yaklaşır.

3- İmam Mâturîdî'ye Göre Ahiret Ahvali

Ahiret inancı bir yaratıcının varlığını kabul eden neredeyse bütün inanç sistemlerinde var olan ama mahiyeti noktasında farklı görüşlerin benimsendiği

⁴¹ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 10/264-265.

⁴² el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 2/541-542.

⁴³ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 3/230.

bir olgudur.⁴⁴ Ahiret kelimesi sözlükte birinci anlamına gelen evvel kelimesinin zıddı olarak geçer. Sonuncu olan şey, kıyamet, kabir, cennet-cehennem anlamlarına gelir.⁴⁵ Engellemek, geri bırakmak, geciktirmek gibi anlamları da ifade etmek üzere kullanılır.⁴⁶

Kur'ân sayıları az ya da çok olsun ahiretin varlığını inkâr eden kişilere yönelik olarak cevaplar verir. Ahirete inanan ama inanmıyor gibi yaşayanların sayısı ise daha büyük bir çoğunluğu oluşturduğu söylenebilir. Ahiretin varlığına inanç noktasında Mâturîdî, Allah insanları bir akıbet ve fayda olmaksızın yok olup gitmeleri için yaratmış olamaz yorumunda bulunur.⁴⁷ “Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?” (Müminun-23/115). Ahiret aleminin gerekliliğini savunan Mâturîdî, insanlar için dünyadaki kaynakların ortak olması nedeniyle kötü ve iyi olanları birbirinden ayıracak başka bir hayatın olmasını kaçınılmaz bulur. Ona göre bütün insanların yaptıklarının meydana çıkacağı ve tüm hususların birbirinden ayrılacağı bir ortam olması gereklidir.⁴⁸

Mâturîdî, Kur'ân'da ahiretle ilgili konuların geçtiği ayetlerde yer yer zahiri yorumlara yer verse de bu ayetlerde çoğu ifadeyi temsili olarak izah eder. Bu açıdan Mâturîdî'nin gaybî konuları ele alış tarzı lafzî-literal okuma tarzında değildir. O Kur'ân'da mecazî bir dil kullanıldığını ve bu konuların asli konulara vasita kılındığını düşünür. Özellikle gayba konu olan ahiret hallerine dair ayetlerde mecazi anlama vurgu yapar. Bu çalışmada ahiret başlığında sırasıyla kıyamet, kıyamet alametleri, kıyametin zamanı, sura üflenmesi, haşir, amellerin tartılması, cennet ve cehennem ehlinin hali, cennet ve cehennemın ebediliği ve büyük günah işleyenlerin cehenneme girmesi, cehennemın on dokuz görevlisi ve kapıları ele alınacaktır.

a- Kıyamet (Saat)

⁴⁴ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, TDV İslâm Ansiklopedisi (1988), 1/543.

⁴⁵ Mukatil b. Süleyman, *Kur'ân Terimleri Sözlüğü : el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ani'l-Azîm*, çev. Hâtim Salih ed-Damin (Dubai: Merkezu cum'ati'l-mâcid, 2006), 130.

⁴⁶ İbn Manzur, “Lisanü'l-Arab”, 1/39; Ebu't-Tâhir Mecdüddîn: Fîrûzabâdî (Dimeşk: Müessesetü'r risâle, 1998), “el-Kâmûsu'l-muhît”, 342.

⁴⁷ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 7/500.

⁴⁸ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 10/550.

Kıyamet kelimesi “dikilmek, kalkmak, ayakta durmak” anlamlarındaki “kame” kökünden türemiş bir isimdir.⁴⁹ Kıyamet kelimesinin asıl anlamı, insanın bir seferde hızlıca ayağa kalkmasıdır.⁵⁰

İslam inancına göre dünya hayatının bir sonu vardır ve bu konuda Kur’ân’da gayet açık ifadeler bulunur. “Böylece (kıssayı anlatarak insanları) onlardan haberdar ettik ki, Allah’ın vadinin hak olduğunu ve kıyametin şüphe götürmez olduğunu bilsinler.” (Kehf:18/21). Kur’ân’a göre kıyamet bir yok oluşu bildirirken aynı zamanda bir var oluşu da haber verir. Kıyametten ne zaman ve nasıl olacağı konusunda peygamberlerin de bilgisinin olmadığı bir hadise olarak bahsedilir. “Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez, ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır” (Lokman:31/34). Kur’ân’da kıyamet günü “yevmu’l-fasl” yani yargı, hüküm günü olarak tarif edilir. “Evet, bu, asılsız olduğunu savunduğunuz yargı günüdür.” (Saffat:37/21). Mâturîdî, bu tabirin ayırma günü anlamına da gelebileceğini söyler. Allah kâfirler ile inananları o gün birbirinden ayıracaktır.⁵¹

Ayrıca Kur’ân’dan ifadelerle kıyametin hem bir toplanma hem de bir ayrışma günü olduğunu söyler. O gün yeniden dirilişin ve haşredilmenin başlangıcı olan toplanma günüdür. “Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman işte o kayıp ve kazanan (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır.” (Teğâbun:64/9). Daha sonra durumları belirlenen kişiler artık bir daha birleşmeyecek şekilde ayrılırlar.³⁰³ “Yine kıyamet koptuğunda, işte o gün insanlar birbirinden tamamen ayrılacaklar. (Rum-30/14).

Kur’ân’da kıyametin ismi olan kelimelerden birisi de “saat”tir. Mâturîdî, kıyamete çok süratli bir şekilde gelmesinden ve bir anda kopacağından dolayı saat denildiğini ifade eder.⁵² “Kıyamet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır.” (Nahl:16/77). Yine Kur’ân’da yakın anlamında kıyametin ismi olmuş diğer bir kelime “âzife”dir. Kıyametin yaratılanlara vakit açısından yakın

⁴⁹ İbn Manzur, “Lisanü’l-Arab”, 7/3781.

⁵⁰ el-İsfehânî, “el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’ân”, 417.

⁵¹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/555.

⁵² el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 10/415.

olduğunu ifade ettiği için Mâturîdî, bu kelimenin saat kelimesi gibi olduğunu söyler.⁵³ Kur’ân’da kıyametin diğer bir ismi ise gerçekleşecek olay diye anlam verilen “hakka” kelimesidir. Mâturîdî’ye göre bu ifade için hak sahibi olan herkesin amelinin karşılığı gerçekleşmiştir. Cehennemlik olan cehennemi hak etmiş, cennetlik ise cenneti hak etmiştir şeklinde yorumda bulunur.⁵⁴ Naziat sûresinde ise kıyamet “tamme” kelimesi ile isimlendirilir. Sözlükte sayha, çılgılık manası verilen bu kelime ayette “kübra” sıfatı ile kullanılır. Mâturîdî, her şeyi kuşatmasından dolayı kıyamete bu ismin verildiği ve “kübra” yani büyük diye sıfat almasıyla da kıyametin devamlılığının vurgulandığını söyler.⁵⁵

Mâturîdî, Hasan-ı Basri ve Ebu Bekir el-Esam’ın görüşü olarak çılgılık, İbn Kuteybe’den sıkıntı, Zeccac’tan ise sağır eden anlamlarını haber vererek “sahha” kelimesinin de kıyametin bir ismi olduğunu söyler. Mâturîdî’nin yorumuna göre Allah, kıyameti içerisinde hangi durum ya da fiil gerçekleşiyorsa onunla isimlendirilir.⁵⁶ Örneğin büyük-küçük, övülen-yerilen ya da şaki-said ayırt etmeden herkesi bürüyen manasında kıyamet, Kur’ân’da “gâşiye”⁵⁷, korkunç ses manasında “karia” kelimesi ile isimlendirilir.⁵⁸

Kur’ân’da kıyameti tanımlayan “din günü” tamlaması herkesin yaptığı işlerin karşılığını görmesi manasına gelebilir. Mâturîdî, din kelimesinin iki anlamı olabileceğini söyler. Ona göre din yapılan amellerin karşılığını görmek ya da teslim olup inkârı bırakmaktır.⁵⁹

Kur’ân’da kıyametin ne zaman gerçekleşeceğine dair vakit belirtilmezken o an ayrıntıları ile tarif edilir. Kur’ân onun dehşetini tarif ederken her emzikli kadının bebeğini unutacağı, gebe olanların ise çocuklarını düşüreceklerini, kişinin o gün kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağını söyler. Mâturîdî bu ifadelerin gerçek manada kullanılmadığını ifade eder. “Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unutacak, her gebe

⁵³ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/438.

⁵⁴ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 10/163.

⁵⁵ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 10/413.

⁵⁶ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 10/427-428.

⁵⁷ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 10/508.

⁵⁸ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 10/604.

⁵⁹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, X/458.

kadın karnındaki çocuğu düşürecektir.” (Hac:22/2) ayetindeki emzikli çocuğunu unutan ya da karnındaki düşüren kadın ifadeleri Mâturîdî’ye göre o günün dehşetini yansıtmak için kullanılmıştır ve temsili anlam taşımaktadır. Yani öyle dehşetli bir gündür ki bir kadın emzirdiği çocuğu olsa onu unuttur ya da gebe olsa o gün karnındaki düşürür.⁶⁰

Aynı şekilde “*Sizde inkârda direnirseniz çocukları ihtiyarlatacağınız nasıl koruyacaksınız?*” (Müzzemmil:73/17) ayetinde geçen çocukları ihtiyarlatacağınız ifadesi için Mâturîdî, gerçek anlamda olabileceği gibi günün dehşetini zihinde canlandırma tarzında temsili bir anlatım yolu olabileceğini de söyler. Gerçekleşme ihtimalinin uzak görüldüğü meselelerde, o işin dehşetinin anlaşılması için bu tarz temsili bir anlatım yolu kullanılabileceğini ifade eder.⁶¹

Mâturîdî ayrıca kıyamet konusunda insanların iki gruba ayrıldığını söyler. Bu tasnife göre birinci grup; kıyamete inanan ve gerçek olduğunu kabul etmelerine rağmen onun için hazırlanmak konusunda kuşku içerisinde olanlar, ikinci grup ise; kıyametin gerçekleşmeyeceğini söyleyerek inkâr edenlerdir.⁶²

b- Kıyamet Alametleri

Kur’ân’da kıyametin vaktine dair sorulara cevap verilmezken aşamalarından, kâinat ve insanın içine gireceği durumlardan bahsedilir. Mâturîdî, Hasan-ı Basri’nin kıyamet öncesi tövbe kapısının kapanması ve o saatten sonra imanın kabul edilmeyeceğini gösteren bazı alametlerin ortaya çıkacağı görüşüne yer verir. Daha önce inanmamış kimsenin kıyamete dair bir kısım işaretler geldiğinde iman etmesinin fayda etmeyeceğini söyler. “*Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, Rabbinden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz*” (Enam:6/158).

Mâturîdî’ye göre kıyamet alameti olarak sayılan şeyler daha önceden inanmayan kişinin iman etmesini sağlamamasının sebebi ise bu alametlerin herkese yönelik olmasıdır. Bunlar herkes tarafından görülebilen şeyler olunca batıl üzere yaşayanlar bu hadiselerin kendileri yüzünden başlarına geldiğini düşünemez. Kıyamet alametleri tamlaması Kur’ân’da Muhammed sûresinde

⁶⁰ el-Mâturîdî, *Te’vîlât*, 2005, 7/387-388.

⁶¹ el-Mâturîdî, *Te’vîlât*, 2005.

⁶² el-Mâturîdî, *Te’vîlât*, 2005, 9/234.

geçen bir ifadedir. “Onlar (yola gelmek için) kıyamet vaktinin ansızın gelivermesini mi bekliyorlar? Halbuki onun alâmetleri geldi. O gelip çattınca akıllarını başlarına devşirmeleri neye yarar!” (Muhammed:47/18). Mâturîdî, ayette ifade edilen bu alametlerin iki şekilde yorumlanabileceğini söyler. Birinci olarak Hz. Peygamber’in gelişi kıyametin gerçek bir alametidir. Çünkü ondan sonra bir daha peygamber gelmeyecektir. Diğer ihtimalin de Hz. İsa’nın nüzulü, Dabbetü’l-arz ve Deccal’in çıkması türünden işaretler olduğunu söyler.⁶³

“Söylenen (kıyamet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarırız da insanların ayetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur.” (Neml:27/82) ayetinde bahsedilen Dabbetü’l-arz, İmam Mâturîdî’ye göre Hz. Peygamber’in risaletinin ve nübüvvetinin ispatı noktasında çok mühim bir delildir. Ayette bildirilen durum gerçekleştiği vakit Hz. Peygamber’in doğru söylediği ortaya çıkacaktır. Mâturîdî, dabbenin ne olduğuna dair hiçbir yorum yapmazken Allah’ın takdirinin ne öne alınabilmesi ne de tehir edilmesinin mümkün olmadığına dikkat çeker.⁶⁴

Hz. İsa’nın nüzulünün kıyametin alameti olarak sayılması hakkında farklı görüşlere yer veren Mâturîdî, bu konuda öznel yorumlarda bulunmaz ve bunların her birinin bir ihtimalden ibaret olduğunu belirtir.⁶⁵ “Bilin ki, o kıyamete ait bir bilgidir. Sakın ondan şüphe etmeyin ve bana tâbi olun. Bu dosdoğru yoldur.” (Zuhruf-43/61) ayetindeki “hu” (o) zamirinin hem Hz. İsa’ya hem de Hz. Muhammed (s.a.)’e yorulabileceğine işaret eder. İki seçenek arasında bir tercih yapmaz ve ihtimaller üzerine konuşmakla yetinir. Ona göre eğer ayette kastedilen Hz. Muhammed (s.a) ise o zaman anlam, “Ben kıyamete ait bir bilgiyim, kıyamete yakın olarak gönderildim, dolayısıyla bana tâbi olun!”, eğer Hz. İsa ise o vakit Resulullah (s.a.) “Hz. İsa, kıyamete ait bir işarettir, bu nedenle de gelmeden önce bana tâbi olun!”, şeklinde olur.⁶⁶

⁶³ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/273-274.

⁶⁴ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/136.

⁶⁵ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 3/413.

⁶⁶ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/178-179.

Mâtürîdî, kıyametin alametleri olarak sayılan durumları bizzat konu olarak ele alıp ayrıntılı yorumlarda bulunmak yerine, gerçek alamet olarak belirttiği Hz. Peygamber'in nübüvvetinin bir ispatı olarak değerlendirir.

c- Kıyametin Zamanı

Kıyametin vakti, hesabı ve o günün dehşeti farklı üsluplarla Kur'ân'da en çok tekrarlanan konudur. Ayrıca Kur'ân'ın tebliğ, inzar ve müjdeleme için kullandığı en temel meselelerden birisidir. “Eğer doğru söylüyorsanız, bu tehdit ne zaman gerçekleşecek? diye soruyorlar.” (Enbiya:21/38). Ayette görüldüğü üzere böyle meydana okuyan tarzdaki ifadelerinin sebebi ahirete inanmayan kişiler bulunmasıydı. “İnkâr edenler, bize kıyamet gelmeyecek dediler. Deki: Bilakis! Gaybı bilen Rabbime andolsun ki o size mutlaka gelecektir.” (Sebe:34/3). Bu inkâr ve sorularına karşılık Allah gayet net bir ifadeyle “Bilakis onlara kıyamet ansızın gelecek ve onları şaşkına çevirecek. Artık ne onu geri çevirebilecekler ne de kendilerine süre verilecektir!” (Enbiya:21/40) diye cevap verir.⁶⁷

Allah'ın kıyametin vakti hakkında ansızın ve yakın zamanda gerçekleşecek türden haberlerine karşılık bu sefer insanlar onun vaktini hesap etmeye çalışıp durdular. “İnsanların hesaba çekilecekleri gün iyice yaklaştı.” (Enbiya:21/1) ayetinde kıyametin vaktinin yakın olduğunun haber verilmesi karşısında insanlar bu süreyi kendi ecelleri ile kıyasladılar. Kafalarında belirledikleri bu süre geçince bu haberi yalanlamaya başladılar.⁶⁸

Mâtürîdî'ye göre de Mekkeliler başlarına geleceği söylenen bu azabı vaktini sorarak alaya alıyordu. Hz. Peygamber onları ahirette başlarına gelecek azapla uyardığı gibi daha öncekilerin dünyada maruz kaldıkları azapları hatırlatıyordu.⁶⁹

Kıyametin varlığına inanmayan ya da alaya alan kişiler onun vaktini soruyordu. Çünkü kendilerinden önceki kişilerin başlarına gelen helaklerden ve kıyamet ile ilgili söylenenlerden haberleri vardı. Hakikatini bilmiyorlarsa da

⁶⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis, Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 1/554.

⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2005, 7/326.

⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2005, 7/132.

ondan korkuyorlardı. Bu itiraz ve alaya almaları bilgi ve korkusu olmayanın değil, inatçı ve kendini beğenmiş kişilerin hakikati göz ardı etmesidir.⁷⁰

Bu nedenle aslında bilmelerine rağmen zayıfların akli karışsın diye alay eder tarzda soruyorlardı. Kıyametin vaktinin gelmediğini düşündükleri halde Hz. Peygamber'i zor durumda bırakmak için "onun kopma saati ne zamandır?" deyip kendilerince bu durumdan faydalanmak istiyorlardı.⁷¹

Kıyametin ansızın ve çok hızlı gerçekleşeceğini anlatan ayetlerin yorumunda Mâturîdî, benzer içerikli hadislere de yer verir. "Ebu Hureyre (r.a.) Resulullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: *"Hiç şüphe yok ki kıyamet kopacaktır. Hem de alıcı ile satıcı, bir elbiseyi indirip de baktıkları sırada, daha alış-veriş tamamlanmadan ve elbisenin katlanması mümkün olmadan kopacaktır. Muhakkak ki kıyamet kopacaktır. Hem de devesinin sütünü sağıp gelen biri, o sütün tadına bile bakmadan kopacaktır. Kıyamet mutlaka kopacaktır. Hem de insan havuzunu onardığı halde suyunu içmeden kopacaktır. Kıyamet kesinlikle kopacaktır. Hem de insan, lokmasını ağzına götürdüğü halde yutamadan kopacaktır. (Buhari, "Rikak"; Müslim, "Fiten")"*. Kıyametin bu kadar hızlı gerçekleşmesi durumunda insanlar kendi ailelerinden bile habersiz olacaklardır. *"Birbirleriyle uğraşırken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir ses; işte o anda onlar ne bir vasiyette bulunabilecekler ne de ailelerine dönebilecekler."* (Yasin-36/49-50). Mâturîdî, sıklıkla kıyamet ile ilgili ayet ve hadislerde bulunan tarifleri, kıyametin ansızın gerçekleşeceği şeklinde yorumlar. Yani hayat normal seyrinde devam ederken kimse farkına varmadan meydana gelecektir.⁷²

Mâturîdî'ye göre kıyametin zamanını soran eğer ona inanan kimseler ise o zaman soru, öğrenmek amacıyla sorulmuştur. *"Hak ve hakikat içerikli kitabı ve o sayede ölçü ve dengeyi gönderen Allah'tır. Nereden bileceksin, kıyamet vakti belki de çok yakın. Ona inanmayanlar onun çabuk gelmesini istiyorlar; inananlar ise gerçek olduğunu bilerek ondan kaygılanmaktalar"* (Şura:42/17-18). Mâturîdî'ye göre buna benzer birçok ayet ve hadisin varlığı insanları kıyametle ilgili daha fazla düşünmeye sevk etmiş ve sorular sormuşlardır. Enes ve onun dışındaki sahabeden naklen

⁷⁰ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 6/296.

⁷¹ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 10/415.

⁷² el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 8/526.

Resulullah'ın (s.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Ben ve kıyamet şu ikisi gibi gönderildik. Ravi şöyle demiştir: işaret parmağıyla orta parmağını birleştirmiştir.” (Buhari, “Rikak”; Müslim, “Fiten”). Kıyametin saatini “Ne zaman gelip çatacak?” diye Hz. Peygamber’e sorduklarında vahiy onların sorularına “Göklerin ve yerin gaybı Allah’a aittir. Kıyamet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.” (Nahl:16/77) diye cevap verir. Mâturîdî’ye göre ayette geçen göklerin ve yerin gaybından kasıt, kıyamettir. Göz kırpması ifadesi sürenin hızını anlatmak için temsil olarak söylenir.⁷³

Mâturîdî kıyametin ne zaman gerçekleşeceğini soranlara karşı, “De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleşim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım. De ki: Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?” (Enam:6/50) ayetinin cevap olarak verildiğini söyler.⁷⁴

“Ne zaman gelip çatacak? diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: Onun hakkındaki bilgi sadece Rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah'tır. O (kıyamet), göklere de yere de ağır gelecektir! Sizi ansızın yakalayacaktır! Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi Allah katındadır, fakat insanların çoğu bunu bilmezler.” (Araf:7/187). Kıyametin vaktini kimse bilmez ve hiçbir yaratılmışın tesiri olmadan sadece Allah'ın yönetimi ile gerçekleşir. Ne peygamberin ne de başka birinin bu konu ile alakalı sahip olduğu bir malumat yoktur. İmam Mâturîdî “insanların çoğu bunun olacağını bilmezler” ifadesinin iki anlama gelebileceğini söyler. Birincisi Hz. Peygamber'in, kıyametin ne zaman olacağına dair bir bilgisi olmadığını bilemezler. İkinci anlam olarak da insanlar kendi lehlerine ve aleyhlerine olan durumları bilmezler. “De ki: Ben kendim için, Allah'ın dilediği dışında ne bir fayda elde edebilirim ne de zarardan kurtulabilirim. Eğer gaybı biliyor olsaydım elbette bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi. Ben yalnızca inanan kimseler için uyarıcı ve müjdeleyiciyim!” (Araf:7/188). Mâturîdî, bu ayette Hz. Peygamber'in gaybı bilmesi durumunda neler olacağı üzerine görüşlere yer verir. Şayet Allah Resulü vahiyden fazlasını biliyor olsaydı onun faydalanacağı durumlar hasıl olurdu.

⁷³ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 6/543.

⁷⁴ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 4/89.

İman etmeyecek kişileri bilmesi durumunda onlara tebliğ ile hiç vakit kaybetmezdi. Ya da kâfirler onun gaybı bilmesi durumunda fayda elde etmek için ona hemen iman etmeyi tercih ederdi. Fakat onun bir uyarıcı ve korkutucu olduğunu ve gaybı bilmediğini Kur’ân çeşitli üsluplarla tekrarlar.⁷⁵

Bununla birlikte Mâturîdî, Hz. Peygamber’i kıyametin alameti olarak değerlendirir. Ondandır peygamber gelmeyeceği için bu durumu bir alamet olarak kabul eder. Zaten Peygamber, kıyametin kendisi ile yakınlığına iki parmağının arasındaki mesafeyi göstererek işaret eder.⁷⁶ Kıyamet vaktinin gizliliği konusunda belki de en net ifade Taha sûresinde yer alır. “Onun vaktini herkesten gizlemiş olsam da her bir kişinin yapıp ettiğinin karşılığını görmesi için kıyamet mutlaka gelecektir.” (Taha:20/15). Mâturîdî, ayette geçen “ekadü” fiiline verilen anlama göre iki mananın ortaya çıkacağını söyler. Buna göre ilk anlam, “kade” istedi anlamında kullanırsa ayetin anlamı o zaman “onu gizlemek istiyorum” olur. İkinci olarak ise, fiil bir şeyin yaklaşması manasında kullanılırsa bu durumda anlam kıyamet olayının büyüklüğüne dikkat çekmektir. Yani onun vaktini Allah nerdeyse kendisinden bile gizli tutacaktı, bu durumda başka birine bildirmesi söz konusu bile olamaz manasına gelebilir. Mâturîdî, İbni Abbas’ın da “kıyametin vaktini benim (Allah) dışımda kimseye açıklamam, bilgi vermem.” diyerek kendi açıklamasına yakın şeyler söylediğini ifade eder.⁷⁷

Mâturîdî, kıyametin saati ile ilgili ayetleri izah ederken hepsinde bunun gaybî bir bilgi olduğunu ve Hz. Peygamber’in de bu bilgiye vakıf olmadığını söyler. “Mugayyebat-ı hamse” yani “beş bilinmeyen” olarak adlandırılan Lokman sûresinin 34. ayetinde geçen hususlar için “gaybın anahtarları” şeklinde bir nitelendirme mevcuttur. Ona göre anahtar ifadesinden kasıt, anahtarın görünmeyeni açmasından hareketle gayb olan şeye ulaşım bilmekten kinayedir. İnsanların “bana şunu aç yani açıkla, öğret” ifadelerindeki gibi bir anlamda kullanılır. Gayb ilmi Allah’ın elindedir ve gayba ulaştıracak vasıtalar da O’nun

⁷⁵ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 5/106-110.

⁷⁶ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 6/471-472.

⁷⁷ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 7/274.

elindedir, buna başka kimse sahip değildir. Allah böyle bir bilgiye sadece resullerini muttali kılacağını bildirir.⁷⁸

“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez, ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.” (Lokman:31/34). Mâturîdî’ göre ayette bahsedilenler hakikatinin bilinmesi mümkün olmayan durumlardır. Bunların bazı işaretler sayesinde bilinebileceğini söyler. Hz. Peygamber’e vahiy olmadan ne kıyametin saati ile ilgili ne de gelecekle ilgili herhangi bir durum hakkında konuşma izni verilmemiştir. Mâturîdî, bu gibi konularla meşgul olmanın Allah’ın emirlerini terk etmeye ve rızık temini için falcılık gibi işlerle harama dalmaya sebep olacaktır diye yasaklandığını hatırlatır. Ona göre Allah kıyametin ahvalini insanlara haber verirken mahiyetini, zamanını ve sınırlarını saklı tutar. Bunlar sadece kendi katında mevcut bulunan bilgilerdir.⁷⁹

Mâturîdî, Batıniler ve Rafiziler dışında kıyametin vakti konusunda kimsenin bilgi sahip olmadığına dair ittifak olduğunu belirtir. Batıniler ve Rafiziler’in iddialarını Kur’ân’a aykırı bulur. “Kıyametin zamanını bilmek sadece Allah’a havale edilir; keza O’nun bilgisi olmadan ne meyveler kabuklarını çatlatıp çıkar ne de bir dişi gebe kalıp doğurur. Allah onlara, Tanrılıkta bana ortak saydıklarınız nerede? diye seslendiği gün, sana açıkça söyleyelim, içimizde (sana ortak bulunduğu dair) bir tanık yok, derler.” (Fussilet:41/47). Üzerine tartışılan kıyamet zamanı ayette ifade edildiği gibi sadece Allah’a havale edilir. Ayetin devamını ise Mâturîdî, meyvenin ne zaman ve ne kadar çıkacağını ya da çıkmayacağını, kadının rahmine çocuğun ne zaman düşeceğini ya da düşmeyeceğini Allah’tan başkası bilemeyeceğine yorar. Bunların her biri ona göre Allah’ın vahdaniyeti ve uluhiyetini ortaya çıkarır. Çünkü hiç kimse O’nun ilmi ve kudreti seviyesinde bir noktaya gelemes.⁸⁰

⁷⁸ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Zekeriyâ, *el-Câmi’u li Ahkâmi’l-Kur’ân*, ed. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 8/402.

⁷⁹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/324-325.

⁸⁰ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/93-94.

Mâturîdî'ye göre Hz. Peygamber'in soranlara kıyametin vaktini bilmediğini söylemesi onun peygamberliğinin işaretlerinden biridir. Çünkü o dünyalık bir makam peşinde olsaydı bilsin ya da bilmesin kendisine sorulan sorulara cevap vermeye gayret ederdi. O ise kendisine emredildiği şekilde bu sorunun cevabını Allah'a havale eder. Lider olmak isteyen bir kişi gibi davranmayıp "onun bilgisi Allah katındandır" diyerek risalet görevini yerine getiren bir peygamber olduğunu gösterir.⁸¹

d- Kıyamette Sura Üflenmesi

Mâturîdî, bu konuda öncelikle "nefh" (üfleme) ve "sur" hakkında var olan ihtilaflara ve nefh nedir, sayısı kaçtır, sur nasıl bir şeydir sorularına verilen cevapları paylaşır. Nefhten maksat hakikat anlamıdır diyenler olduğu gibi üfleme fiili kıyametin hızı ya da Allah'a hafif gelişinden kinayedir diyenlerin de olduğunu ekler. Üflemenin sayısı konusunda da ittifak halinde olunmadığını söyleyip farklı görüşleri paylaşır. Kimisinin "Sadece tek bir çığlık" (Yasin:36/12) ayetinde ifade edildiği gibi bir sefer olacağını, kimisinin "O gün şiddetle sarsan sarsar; onu ikinci sarsıntı izler." (Naziat:79/6-7) ayetinden hareketle iki sefer olacağını, kimisinin de üflemenin üç kez olacağını iddia ettiğini ifade eder. Mâturîdî, benzer rivayetler bulunduğunu ve bu rivayetlerin sabit olmaması durumunda bu konuda tevakkuf edilmesi gerektiğini savunur.

Ona göre surun mahiyetinin ne olduğunu bilinemez ve ayrıca bunu bilmeye ihtiyaç da yoktur. Kimi müfessirlerin suret, boynuz, boru gibi yorumlarını belirttikten sonra kendisinin bu tarz bir açıklama yoluna gitmediğini belirtir. Ayrıca bunun ameli gerektiren bir konu olmadığını sadece tasdiki gerekli olan bir haber olduğunu da sözlerine ekler. Hz. Peygamber'den bir açıklama gelmediği sürece nefh ve sur hakkında ayetler neyi ifade ediyorsa o ölçüde kabul edip açıklama yoluna gitmemeyi tercih ettiğini ifade eder.⁸² Mâturîdî, "sur"dan bahseden hadislerin ahad haber olduğunu ve bunun ameli konularda bilgi sağlasa da iman konularında kesinlik ifade etmediğini söyler.

⁸¹ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 8/416.

⁸² el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 8/140.

e- Diriliş

Arapçada “a-v-d” kökünden türeyen meâd kelimesi bir şeyden yüz çevirdikten sonra ona geri dönmek⁸³, bir işe yeniden başlamak, önceden ait olunan yere dönmek anlamlarına gelir.⁸⁴ Terim olarak meâd dünya hayatının sona ermesi ve ebedî olan ahiret hayatının başlayacağı zamanı tanımlamak için kullanılır. Kelam ilminde meâd konusu bazı inkâr eden gruplara karşı kâinatın geçici bir yok oluştan sonra yeniden yaratılışının aklen imkânı bağlamında konuşulmuştur. Ahiretteki dirilişin cismen ya da ruhen olacağı konusu kelimcilerle bazı filozoflar arasında tartışmaya sebep olmuştur. Kur’an’daki açık ifadeler³⁴⁴ sebebiyle İslâm alimlerinin çoğunluğu haşrin cismanîliğini kabul eder.⁸⁵

Mâturîdî eserinde bu konuda iki tarafın da görüşlerine yer verir. Cesetlerin baki olmasının ahirette ibret almak açısından daha münasip olduğu görüşünü akli ve nakli delillere daha uygun bulur. Mâturîdî, yeniden dirilişi inkâr edenlere Kur’an’ın verdiği cevaplar üzerinden temel problemin cesetler ile ilgili olduğunu söyler.⁸⁶ “*Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve şu çürümüş kemiklere kim can verecekmış, diyor. De ki: Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüşünü bilir.*” (Yasin:36/78-79). Allah insanları hem lezzeti hem de elemi hissedecek şekilde yaratmıştır. İnsanın teşvik ya da tehdit edilmesi bu lezzet ve elemi duymasına bağlıdır diyen Mâturîdî, bu sebeple cismani haşrin daha isabetli olduğunu ifade eder. Ama ona bu göre bu ceset artık dünyadakinden farklı olarak latif özelliklere sahip olan bir bedene dönüşmüş olacaktır. Bu bedenler yok olma ya da bozulma gibi afetlere maruz kalmayacaktır.⁸⁷

f- Haşir

Kıyametin vuku bulmasının ardından ba’s (yeniden diriliş) ve haşr (toplanma) ilk merhalelerdir. Haşr, sözlükte sadece topluluk için kullanılan ve bir grubu yerinden çıkarmak anlamına gelen bir kelimedir. Bütün varlıkların

⁸³ el-İsfehânî, “el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’ân”, 351.

⁸⁴ İbn Manzur, “Lisanü’l-Arab”, 31/3157.

⁸⁵ M. Sait Özervarlı, “MEBDE ve MEÂD”, ts, 28/212.

⁸⁶ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 3/219.

⁸⁷ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 3/219-220.

kıyametin kopmasının ardından hesaba çekilmek için bir meydana toplanmasına denir. Toplanılacak olan bu yere de mahşer adı verilir.⁸⁸ Ahiret ve dünya arasında kuvvetli bir alaka mevcuttur. Dünyanın ardı sıra gelecek olan ahiret, ona benzerlikler arz etse de ölümsüz olan daha farklı bir hayat formudur. Dünyadan bu ebediyet alemine geçerken çeşitli durumlar ve merhaleler bulunur.⁸⁹ İmam Mâturîdî, mahşer ile alakalı ayetlerin tefsirinde öncelikli olarak var olan farklı görüşlere yer verir. Bu görüşler arasında önemli ya da isabetli gördüklerinin üzerinde daha uzun durur.

Mâturîdî, bu toplanmanın ayrı ayrı gruplar şeklinde olmayacağını belirtir. Tüm varlıkların tek bir seferde haşrolup bir araya getirilmelerine “yevmu’l-haşr” ve “yevmu’l-cem” denilir. Bu nedenle Allah ayetinde bu izdihamı ifade etmek için çekirge benzetmesi yapar. “*Gözlerini korku bürümüş halde kabirlerinden çıkıp etrafa yayılmış çekirgeler gibi koşarlar.*” (Kamer:54/7). Daha sonra ise cennet ve cehennem ehli olarak bir daha birleşmeyecek şekilde birbirlerinden ayrılırlar ve bugüne ayırım günü manasında “yevmu’l-fasl” denilir. Yani kıyametin kopmasından sonraki gün hem toplanma hem de ayrılma günü olarak kabul edilir.⁹⁰ “*Ve Ey günahkârlar! Siz bugün şöyle ayrılın. (denir).*” (Yasin:36/59).

Mâturîdî, ölümden sonra diriliş ve mahşerde huzura çıkma olmasaydı insanların yok olup gitmeleri için yaratılmış varlıklar olacağını söyler. Bu durum bir amacı olmadan bina yapıp sonra yıkan kişinin durumu gibidir. Hayatı anlamlı kılan şey ölümden sonra başka bir alemin varlığı ve bu dünyada yapılanların hesabının sorulacak olmasıdır. Ayette Allah, “*Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?*” (Müminun:23/115) derken bu durumun anlamsızlığını ifade etmiş gibidir.⁹¹

Mâturîdî, ayrıca Allah’a hiçbir işin zor olmamasına rağmen haşrin çok kolay diye nitelendirilmesini kâfirlerin itirazlarıyla alakalı bulur. Ona göre kâfirler o günü uzak ve imkânsız görür. Oysaki Allah için ilk yaratma gibi diriliş ve haşir

⁸⁸ el-İsfehânî, “el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’ân”, 119; İbn Manzur, “Lisanü’l-Arab”, 9/882.

⁸⁹ Topaloğlu, “Ahiret” (1988), 1/543.

⁹⁰ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/531; 82757.

⁹¹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 7/500.

de aynı kolaylıktadır.⁹² “Yerküre kendilerinden ayrılıp paramparça olduğu gün göz açıp kapayıncaya kadar (o seslenene yöneleceklerdir); bu bizim için çok kolay bir toplamadır.” (Kaf:50/44)

Kur’ân’da toplulukların mahşer günü diz üstü çökmüş ve boyun eğmiş bir halde tasvir edilmelerini Mâturîdî iki şekilde yorumlar. Ya bu mecazi bir anlatımdır ve nasıl ki insan dünyada bir yargıç önünde yargılanıyorsa kıyamet gününde de yargılanacaktır. Ya da gerçekten o günün dehşetinden insanlar ayakta duramayacaklar ve diz üstü çökmüş bir halde bekleşeceklerdir.⁹³ Kur’ân’ın sıklıkla temsili anlatım üslubunun olduğunu hatırlatan Mâturîdî, burada yorumları arasında herhangi bir tercihte bulunmaz.

g- Kıyamette Amellerin Tartılması

Mâturîdî’ye göre kıyamette insanların amellerinin tartılacağı mevazin (teraziler) ne müfessirlerin çoğunluğunun kabul ettiği gibi insanların iyilik ve kötülüklerinin ölçülmesi ne de Hasan-ı Basri’nin dediği gibi iki kefesi olan bir terazide tartılmasıdır. Ona göre ölçüden kasıt sınırlar ve takdirdir. O gün her şeyin değeri hiçbir haksızlık yapılmadan belirlenecektir. Mâturîdî bu görüşlere itiraz ederken ayetlerde mümin ve kâfir ayrımı gözetilmediğine dikkat çeker. O nedenle kâfirin yaptığı iyilikler onun şirkinin ve aynı şekilde müminin kötülükleri de onun imanının önüne geçemez. “O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar, ayetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.” (Araf-7/8-9). Mâturîdî’ye göre tartıların hafif ya da ağır gelmesi temsili bir anlatım yoludur, gerçek manada tartılar kurulmayacaktır. Bununla müminlerin amellerinin büyüklüğü ve kâfirlerin amellerinin batıl oluşu ve değersizliği tarif edilir.⁹⁴

Zaten Kur’ân insanın günahlarını yük olarak tanımlar. “Kim ondan yüz çevirirse bilsin ki kıyamet günü sırtında ağır bir yükü huzurumuza gelecektir.” (Taha-20/100).

⁹² el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/370.

⁹³ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/231.

⁹⁴ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 4/363-364.

Mâturîdî günahların, insanın dünyada belini büktüğü gibi ahirette de belini bükecek ve sahibini cehenneme sürükleyecek kötü bir yük olduğunu söyler.⁹⁵

İnsanın günah yükünü nitelendiren “hardal tanesi” ya da “zerre miktarı” gibi ölçüler de Mâturîdî’ye göre tamamen temsili olarak kullanılan ifadelerdir. Bu ölçülerden kasıt o gün en ufak bir hayrın ya da şerrin gözden kaçmayacağı, terazilerin en küçük şeyi bile ölçeceğiştir.⁹⁶

h- Cennet ve Cehennem

Örtmek, kaplamak anlamına gelen “c-n-n” kökünden türemiş olan cennet kelimesi ağaçların yeri kaplaması nedeniyle her türlü bahçeye ve içindeki nimetlerin insandan gizlenmiş olmasından dolayı da ahirette müminlerin gideceği yere isim olmuştur.⁹⁷

Cehennem kelimesinin Arapça bir isim olduğunu iddia edenler olduğu gibi bu kelimenin başka dilden Arapçaya geçtiğini düşünenler de mevcuttur. Ebu Nasr el-Cevherî gibi hem Arapça hem de Farsçadan Arapçaya geçmiş olma ihtimalini göz önünde bulunduranlar da vardır.⁹⁸ İsfehânî ise kelimenin aslının Farsça “cinham” kelimesinden geldiğini ama sonradan Arapçalaştırıldığını söyler.

Mâturîdî, Allah’ın Kur’ân’da cenneti farklı kelimelerle isimlendirmesine rağmen gerçeklikte tek bir cennetin var olduğunu söyler. Bu isimlerin her biri ona göre cennetin farklı bir özelliğini yansıtır. Rumca bahçe anlamına gelen Firdevs, nimet içinde yaşam anlamına gelen Naim, ikamet anlamında Adn ve Me’va kelimeleri Kur’ân’da cenneti ifade eden kelimelerdir. “Hz. Peygamber’den (s.a.) şöyle nakledilen “*Firdevs, cennetin en yücesi, tam ortası ve en güzel yeridir.*” hadisini örnek olarak verip bu rivayet sabit ise o, zikri geçtiği gibidir”, der.⁹⁹ Bu ifade tarzının rivayetlere karşı Mâturîdî’nin genel tutumu olduğu söylemek mümkündür.

⁹⁵ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 7/307.

⁹⁶ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 7/350.

⁹⁷ Ahmed, “Kitabu’l Ayn”, 1/267.

⁹⁸ el-İsfehânî, “el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’ân”, 102.

⁹⁹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 7/453.

Mâturîdî'ye göre Kur'ân'da rahmet kelimesi cennetin isimlerinden birisi olarak kullanılır. İnsanların cennete kendi amelleri ile değil Allah'ın rahmeti ile girebileceğini ve bu nedenle de cennete rahmet isminin verildiğini söyler.¹⁰⁰

Aynı şekilde selam kelimesinin de cennet anlamında kullanılmasının muhtemel olduğunu ifade eder. Cennete girenler her türlü sıkıntıdan selamette olduğu için ona esenlik anlamında selam adı verilir. Ayette geçen “darü's-selam” tamlamasının “esenlik yurdu” manasına gelebileceği gibi selam kelimesinin Allah'ın ismi olmasından dolayı Allah'ın yurdu olarak mana verildiğinde de cennet anlamına geleceğini söyler.¹⁰¹

Aslında Kur'ân'da cennet ne ile tavsif edilmişse tam tersi kelime de cehennemi anlatmak için kullanılır. Kur'ân ahiret kavramlarını bu ikilem yöntemi ile anlatır.¹⁰² Cennet “darü's-selam” yani esenlik yurdu olarak tanımlanırken, cehennem “suu'd-dar” yani “kötü ikamet” olarak isimlendirilir.¹⁰³

Yine aynı şekilde cennet için “hayru'n-müstekarran” kalınacak yerlerin en iyisi ve “ahsenu mekila” dinlenme yerlerinin en güzeli tanımlamaları kullanılırken cehennem için “şerru mekanen” en kötü yer ifadesi kullanılır.¹⁰⁴ Mâturîdî, kolaylık anlamına gelen “Yüsra” ve en güzel anlamındaki “Hüsna” kelimelerinin cennetin, zorluk manasındaki “Usra” ve kötü anlamındaki “Su'a” kelimelerinin cehennemin adı olabileceğini söyler.¹⁰⁵ Yine bu konuda Mâturîdî, Kur'ân'da geçen “cahîm” kelimesinin cehennemin büyük bir kısmının ya da en alt seviyelerinden birisinin ismi olduğunu, kökü tutuşturmak manasına gelen “se'îr” kelimesinin de aynı anlamda kullanıldığını söyleyen görüşlere yer verir.¹⁰⁶

Ayrıca kişinin istediği her ne varsa kavuşacağı yer olan cennet, Furkan sûresinde “va'den mes'ula” yani gerçekleşmesi istenen vaad olarak tarif edilir.

¹⁰⁰ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 4/35.

¹⁰¹ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 4/255-256; 6/31.

¹⁰² Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 139.

¹⁰³ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 6/335.

¹⁰⁴ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 8/20.

¹⁰⁵ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 10/551.

¹⁰⁶ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 3/575.

“Orada kendileri için sonsuza kadar istedikleri her şey vardır. Bu, Rabbinin, gerçekleşmesi istenen bir vaadidir.” (Furkan:25/16). Mâturîdî’ye göre bu ayet göstermektedir ki cennete gidecek olanlar orayı kendi amellerinin karşılığında değil çok istemeleri, yalvarıp yakarmaları ve şefaet edilmeleri nedeniyle hak eder.¹⁰⁷

Kur’ân’da cennete girecek kimse için “Artık o, hoşnut olacağı bir hayat içindedir.” (Hakka:69/21) ifadesi geçer. Mâturîdî, ayetin kişi razı olacağı bir hayat içindedir anlamına gelebileceği gibi bu ifade ile cennetin kendisinin kastedilmiş olabileceğini de söyler. Yani cennet içindekilerden hoşnuttur. Tıpkı cehennem için kızgınlıkla homurdanan (Furkan:25/12) ya da dünya için kullanılan gurur (Casiye:45/35) ifadelerinde olduğu gibi bir anlam olabileceğini belirtir.

Ayette Allah, cenneti “Gökler ve yer kadar geniş olan” (Al-i İmran:3/133) diye tarif eder. Mâturîdî’ye göre bu ifadeden cennetin bir zamanı olmasa da mekân olarak bir sonunun olduğu anlaşılır. Bir şeyin genişliğinden bahsetmek onun bir sonunun olduğunu gösterir.¹⁰⁸

Mâturîdî’nin buradaki yorumu literal bir okumadan ziyade onun kelamcı yönünü ortaya koyan bir yaklaşım olarak görünür. Ona göre bu ayette bir sınırdan değil aksine bir sınırsızlıktan bahsedilir. “Genişliği gökle yerin genişliği gibi olup Allah’a ve peygamberlerine iman edenler için hazırlanmış bulunan cennete ve Rabbinizin bağışlamasına erişebilmek için yarışın...” (Hadid:57/21) ayetini örnek olarak verip ifadenin insan nezdinde gök ve yerden daha geniş bir yer bulunmamasından ötürü temsili olarak kullanıldığını söyler. Mâturîdî, benzer iki ayete farklı üslupla yaklaşmış gibi gözükse de yorumda bir çelişki yoktur. yorumlardan birinde onun kelamcı yönü, diğer yorumda tefsirci yönü ortaya çıkar.¹⁰⁹

Allah cenneti geniş, cehennemi dar olarak tarif eder. Mâturîdî, bu ifadelerde insanın hayal gücünün hesap edildiğini düşünür. Gerçek bir ölçü verilmeyip temsili bir anlatım yolu tercih edildiğini söylese bile gerçek anlama göre bir izahta bulunmayı da ihmal etmez. Bu konularda bazen tam bir tercih belirtse de

¹⁰⁷ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/12.

¹⁰⁸ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 2/480.

¹⁰⁹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 4/334.

bazen hem mecazi hem gerçek anlam için izahta bulunması ayeti mana olarak sınırlamak istememesi olarak değerlendirilebilir. “Zincirlerle sınımsız bağlı olarak onun dar bir yerine atılınca oracıkta yok olmayı isterler.” (Furkan:25/13). Bu mekânsal ölçüleri gerçek anlamları ile değerlendirdiğinde cehennemin geniş olmasının azap edilene fayda vermeyeceği için daraltıldığını söyler. Aynı zamanda cennetin de geniş olmasının insana mutluluk ve zevk vereceğini sözlerine ekler.¹¹⁰

Cennetin geniş ve cehennemin dar oluşunu temsili anlatım yolu olarak açıklayan İmam Mâturîdî, aynı zamanda “cehennemin konuşması” hususunda da değerlendirmelerde bulunur. “O gün cehenneme ‘Doldun mu?’ diyeceğiz; cevap verecek: Daha yok mu?” (Kaf-50/30).

Ona göre Allah’ın cehenneme konuşma gücü vermesi mümkündür. Kur’ân’da organların ve derilerin şahitliğinden, cansız varlıkların ya da hayvanların tesbihinden bahsedilmesini örnek göstererek bu durumların Allah’ın takdirinde olduğunu ve aklın bunları imkânsız görmeyeceğini ifade eder. Bu yorumla yetinmeyip temsili anlatım yolunun tercih edilmiş olabileceğini ve bu durumda da ortaya iki ihtimalin çıkacağını söyler. Mâturîdî, ilk olarak cehennem şayet konuşabilen bir varlık olsaydı Allah’ın sorusuna “daha yok mu?” diye cevap vereceğini belirtir. O zaman ayet, Allah’ın emirlerine tüm mahlukatın boyun eğip itaat ettiklerini göstermek için inmiştir. İkinci olarak da ayet dünyada gelmiş geçmiş ne kadar kâfir varsa bunların hepsinin ve fazlasının da cehenneme sığacağı anlamında temsili bir anlatımdır. Bu ayetin izahında, bazı müfessirlerin tefsirlerinde yer verdikleri “Cehennem daha fazlasını isteyince, Rahman ayağını cehennemin üzerine koyar, içerdekileri iyice bastırıp sıkıştırır, o kadar ki bir tek kişinin girebileceği kadar bir yer bile kalmaz.” rivayetini doğru bulmadığını ifade eder. Ona göre akli delillere ters düşen bu tarzdaki teşbihi rivayetlerin reddi gerekir.¹¹¹

¹¹⁰ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/530.

¹¹¹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 9/361-362.

Mâturîdî, Allah'ın Kur'ân'ın birçok yerinde kıssa ve çeşitli vaatler ile cennet ve cehennemden söz etmesinin sebebini insanları düşünmeye yöneltme, iyiye teşvik ve kötü olandan sakındırma olarak yorumlar.¹¹²

Bu ayetlerde cennet ve cehennemden hangi ayrıntılarla bahsedilmiş olsa bile Mâturîdî'ye göre, özünde cennet her türlü güzelliği ve temizliği barındıran, cehennem ise her türlü çirkinlik ve iğrençliğin mevcut bulunduğu ve ehline bunların sunulacağı yerlerdir.¹¹³

Kur'ân'da cennet ve cehennem kavramları, ikilem ilkesi üzerine kurulduğu gibi cennet ehli ve cehennem ehli de çoğu kez aynı şekilde bir arada geçer. Ashab'ul-nar (cehennem ehli), ashabu'l-cenne (cennet ehli) (Bakara:2/81-82, Yunus:10/26-27, Haşır:59/20), ashabu's-şimal (sol ehli), ashabu'l-yemin (sağ ehli) (Vakıa:56/41; 56/90-91), ashabu'l-meş'eme (sol ehli), ashabu'l-meymene (sağ ehli) (Vakıa:56/8-9, Beled:90/18-19) ifadeleri buna örnektir.

Kur'ân'da cennet ehlinin halini tarif eden ayetler de bulunur. *“Bir gün ki nice yüzler açaracak, nice yüzler de kararacaktır”* (Al-i İmran:3/106). Mâturîdî, cennet ehlinin yüzünün ağarmasını saflık ve sevincin çokluğundan kinaye olarak yorumlar. Ona göre beyaz ve siyah sıfatlarının gerçek anlamı ile kullanılmış olması pek muhtemel değildir.¹¹⁴

Hatta başka bir ayette cehennem ehlinin yüzleri gece karanlığına benzetilmiştir. *“Yüzleri sanki kapkaranlık gecenin bir parçasıyla kaplanmıştı. İşte bunlar da cehennemliklerdir, kendileri orada devamlı kalıcıdır.”* (Yunus:10/27).

açar ve ona cehennemde merak ettiği kişinin durumunu gösterir. Cennetteki kişi ise bunun üzerine haline şükreder.¹¹⁵ Mâturîdî, bu yorumu paylaştıktan sonra bununla alakalı öznel bir yorumda bulunmaz.

Cehennemde azaba maruz kalacak kimseler için ayetlerde çeşitli ifadeler bulunur. *“Onların üstünde kat kat ateş olacak, altlarında da (böyle) katlar bulunacak.”* (Zürner:39/16) *“Onlar için cehennem ateşinden döşekler, üstlerine de örtüler vardır.”* (A'raf:7/41); *O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve*

¹¹² el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 6/537.

¹¹³ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 10/203.

¹¹⁴ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 2/451.

¹¹⁵ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 8/564.

sırtları dağlanacak.” (Tevbe:9/35). Mâturîdî bu ayetlerde beyan edilen durumları, azabın cehennem ehlini tamamen kuşatmasından kinaye olarak düşünmenin mümkün olacağını söyler. Ona göre azap o kişileri her cihetten kuşatacak ve bu durumdan kurtulmaya güç yetiremeyeceklerdir.¹¹⁶

Cennet ehlinin ve cehennemliklerin arasındaki mesafe ya da birbirlerini görebilmelerine dair Mâturîdî, “*Şimdi dönüp bakar mısınız (ona) dedi. Sonra kendisi dönüp baktı ve arkadaşını cehennemın ortasında gördü.*” (Saffat:37/54-55) ayeti üzerinden hayret verici iki unsur bulunduğunu söyler. Cennetteki birinin cehennemlik olanı görebilmesi ya onların birbirine yakın olduğunu ya da uzak olsalar bile dünyadaki görme kabiliyetinden farklı olarak uzağı görebildiklerini iddia eder. Diğer husus ise cennet ehli cehennemın yakmış olduğu bir kişiyi nasıl anlayacaktır. Mâturîdî, bunun Allah’a pek kolay geleceğini ve bazı alametlerle kişinin tanınmasını sağlayabileceğini söyler. Ayrıca bazı müfessirlere göre; Allah cennetteki kişiye küçük bir pencere açar ve ona cehennemde merak ettiği kişinin durumunu gösterir. Cennetteki kişi ise bunun üzerine haline şükreder.¹¹⁷ Mâturîdî, bu yorumu paylaştıktan sonra bununla alakalı öznel bir yorumda bulunmaz.

Cehennemde azaba maruz kalacak kimseler için ayetlerde çeşitli ifadeler bulunur. “*Onların üstünde kat kat ateş olacak, altlarında da (böyle) katlar bulunacak.*” (Zürner-39/16) “*Onlar için cehennem ateşinden döşekler, üstlerine de örtüler vardır.*” (A’raf-7/41); “*O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak.*” (Tevbe-9/35). Mâturîdî bu ayetlerde beyan edilen durumları, azabın cehennem ehlini tamamen kuşatmasından kinaye olarak düşünmenin mümkün olacağını söyler. Ona göre azap o kişileri her cihetten kuşatacak ve bu durumdan kurtulmaya güç yetiremeyeceklerdir.¹¹⁸

i-Cennet ve Cehennemın Ebediliği ve Büyük Günah İşleyenlerin Cehenneme Girmesi

Dünya ve içindeki nimetlerin zevali insanı üzen ve endişelendiren bir unsurdur. “*O durumda hidayetime uyan kimseler için ne bir korku vardır ne de*

¹¹⁶ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 5/363-364.

¹¹⁷ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/564.

¹¹⁸ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 5/363-364.

üzülmeleri söz konusudur.” (Bakara:2/38) ayetinden hareketle Mâturîdî, cennet ve nimetlerinin fani olmasının söz konusu olmadığını, ebedi olup hiçbir zaman yok olmayacağını söyler.¹¹⁹

“Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır” (Bakara:2/39) ifadesi cennet ve cehennemde sonsuz ikamet olarak yorumlanır. İmam Mâturîdî önce buna karşı çıkan Cehmiyye’nin görüşüne yer verir. Onlara göre cennet, cehennem ve içindekiler fanidir. Çünkü baki yani sonsuz olma durumunda Allah’a benzerlik göstermiş olacaklardır. Mâturîdî bu görüşü bir vehim olarak değerlendirir. Cennet ve cehennem Allah gibi zatıyla ebedi değildir. Bir başkası sayesinde ebedi olma özelliği kazanmışlardır. Ayrıca Mâturîdî, cennetin “darü’l-kuds”, “darü’s-selam” olarak isimlendirilmesi nedeniyle onu kusursuz bir alem olarak tanımlar. Ona göre cennet ve nimetlerinin yok olması kusurların en büyüğüdür.¹²⁰

Mâturîdî’ye göre cehennem ebedi olmasaydı kâfirlerin oradan kurtulma umudu olurdu ve bu durumda onun azabını küçümserlerdi. Ayrıca dünya hayatında da suçlara verilen cezalar eğer süreli olsaydı kişiyi caydırma oranının düşük olurdu.¹²¹

Mâturîdî, gaybî konularda her ne kadar kullanılan bazı ifadeleri temsili anlatım tarzı olarak görse de öncelikli olarak akılla çelişmeyen nakli kabul etmeyi tercih ettiği söylenebilir. Kâfir cehennemde sürekli olarak kalacakken günahkâr kişi eğer mümin ise, onun durumu kâfirle aynı olmayacaktır. Cehennem için hazırlanmış olduğunu beyan eden ifadeye bakarak Mâturîdî, bu ayetin hükmüne kâfirlerden başkasının girmesinin caiz olmadığını söyler. Nasıl ki cennete mümin olanlardan başkası giremeyecekse bu durum cehennem için de geçerlidir. Bu noktada “Kalbinde zerre kadar kibir taşıyan kişi cennete giremez. Kalbinde zerre kadar iman bulunan insan da cehenneme giremez.” hadisine işaret ederek iman edenlerin de cehenneme gireceği iddialarının yanlış olduğunu söyler.¹²²

¹¹⁹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 1/441-442.

¹²⁰ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 1/406.

¹²¹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 1/442.

¹²² el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 2/477.

Bu konuda Mâturîdî, Mutezile'nin büyük günah işleyenlerin de ebedi olarak cehennemde kalacağı iddiasını reddeder. Mutezile, cennet müminler için hazırlanmış olmasına rağmen müşriklerin akil balığ olmayan çocuklarının cennette olacağını iddia eder. Öyleyse müminlerden başkalarının da cennete girmesinin mümkün olduğunu söyler. Buna kıyasla Mutezile, cehennemin de kâfirler için hazırlanmış olsa da kâfir olmayanların orada ebedi azaba uğraması caizdir sonucunu çıkarır. Mâturîdî, müşriklerin çocuklarının cennette olmasını Allah'tan bir lütuf olarak değerlendirir. Buradan hareketle kâfir olmayanların ebedi azaba mahkûm edileceği sonucunun çıkarılmasının mümkün olmadığını söyler.¹²³

Mâturîdî, Mutezile'nin bu görüşünü Allah'a kötü zanda bulunmak ve O'nun rahmetinden ümit kesmek olarak değerlendirir. *“Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez; o zerre bir iyilik ise onu katlar, kendi katından da büyük mükâfat verir.”* (Nisa:4/40) ilahi beyanının Mutezile'nin görüşünü reddettiğini savunur. Büyük günah işleyen bir kişinin, pek çok iyi ameli olsa da ebedi olarak cehennemde kalacak olması Mâturîdî'ye göre ayete muhalif bir durumdur. Ayrıca ayetin tefsirinde görüşünü kuvvetlendirecek birkaç rivayete yer verir. Ebu Said el-Hudri'den rivayet edildiğine göre Resulullah şöyle buyurmuştur: Allah şöyle buyuracaktır: *“Kalbinde zerre kadar iyi işi olan kimseyi cehennemden çıkarın.”* rivayeti bunlardan bir tanesidir.¹²⁴ Yine Ebu Said el-Hudri'den rivayet edilen yüz

¹²³ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 2/402.

¹²⁴ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 3/185-186.

kişiyi öldüren adamın haberini¹²⁵ örnek olarak yer verir ve kâfir bir kişinin yüz kişiyi öldürmesine rağmen tövbesinin kabul olduğunu söyler.¹²⁶

Mutezile'nin küçük günahlar kendiliğinden bağışlanır, büyük günah işleyenler ise ebedi cehennemde kalır ve bağışlanmaları söz konusu değildir görüşüne karşılık olarak Mâturîdî, bunun Allah'ın bağışlamaya ya da azap etmeye mecbur olması manasına geleceğini ve o zaman “O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar.” (Maide:5/40) ilahi beyanındaki muhayyerliğin bir anlamı kalmayacağını söyler.¹²⁷

İmam Mâturîdî büyük günah işleyenlerin durumunu, cennet ve cehennemin ebediliğini tek bir yönden değerlendirmez. Bu konulardaki nakli delillerin yanı sıra akli delillere de yer verir. Fakat bir müminin, cezası ebedi cehennem olan büyük günahları işlemesi halinde durumunun ne olacağını ayetlerde açık bir şekilde bulmak pek mümkün olmaz. Oysa Kur'ân'da mümin, kâfir gibi tanımlamalar oldukça açıktır. Bu nedenle Mâturîdî de bu konudaki açıklamalarında sıklıkla rivayetlere yer verme ihtiyacı duyar. Bu konudaki tartışmalarda ve ayetlerin yorumunda Mâturîdî'nin kelimacı yanı sıra daha fazla görülür.

¹²⁵ Ebu Said el-Hudri'nin rivayetine göre, Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Sizden öncekiler içinde bir adam vardı ki 99 kişiyi öldürmüştü, yeryüzünün en alim kişinin kim olduğunu sordu, kendisine bir rahip gösterildi. O rahibe giderek şöyle dedi: “Ben haksız yere 99 kişiyi öldürdüm, benim için tövbe var mıdır?” Rahip ona: “Hayır” dedi. Bunun üzerine onu da öldürdü. Sonra yine yeryüzünün en alim kişisini sordu, ona bir adam gösterildi. O da adama giderek şöyle dedi: “Ben haksız olarak yüz kişiyi öldürdüm, benim için bir tövbe imkânı var mıdır?” Alim: “Evet, tövbe ile senin arana kim girebilir ki? Şöyle bir yer var, oraya git, oradaki insanlar Allah'a ibadet ederler, sen de onlarla ibadet et” dedi. Katil kişi gitti, yolun yarısına varınca ölüm meleği geldi. Bundan sonra rahmet melekleri ile azap melekleri onun için tartışmaya başladılar. Bu sırada bir melek geldi, onu aralarında hakem yaptılar. O da şöyle dedi: İki toprak arasını ölçün, hangisine daha yakınsa kendisi ona aittir. Onlar da ölçtüler, gitmek istediği yerin daha yakın olduğunu buldular, dolayısıyla rahmet melekleri onun ruhunu aldı.” (Buhari, “Enbiya”, 54; Müslim, “Tövbe”, 47; İbni Hibban, “Sahih”,211-212.)

¹²⁶ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 3/330.

¹²⁷ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 3/518.

Özellikle bu konuda Mâturîdî'nin ayetlerde Mutezile'nin görüşlerine itiraz ederek aynı açıklamaları yaptığına rastlanır. Bu da onun Kur'ân'ı yorumlarken kendine ait bir üslubu ve bütüncül bir yaklaşımı olduğunu gösterir.

j-Cehennemin On Dokuz Görevlisi ve Kapıları

Müddessir sûresinin otuzuncu ayetinde ifade edilen cehennemin on dokuz görevlisi hakkında tefsirlerde farklı yorumlara vardır. “*Orada on dokuz görevli vardır!*” (Müddessir:74/30). Bu on dokuz görevlinin cehennemin bekçisi olduğu, cehennemde on dokuz tabaka olup her birinin bir meleğin emrinde olduğu ya da kâfirin orada on dokuz çeşit azap göreceği ve her bir azap için görevli bir meleğin olduğu söylenir. Mâturîdî bu görüşlere kısaca yer verdikten sonra işin aslını hikmet kavramı ile izah eder. Allah'ın her fiilinde hikmetler olduğu fakat her hikmetin akıl ile kavranamayacağını söyler. İnsanı hikmet çizgisinin dışına iten durumlar; bilgisizlik, acziyet ve ihtiyaç sahibi olmaktır. Allah ise alim, güçlü ve zengindir. Bu nedenle O'nun hikmet çizgisinin dışında fiil gerçekleşmesi mümkün değildir. Mâturîdî on dokuz görevli ayetini bu çerçevede değerlendirerek şöyle der; manasını kavrayamamak, bahsi geçen meleklerin sayısını inkâr etmeyi gerektirmez.¹²⁸

Mekke'nin ileri gelen kişileri ikinci bir hayata ve orada bulunan cehenneme değil, ayette geçen on dokuz görevli ifadesine itiraz eder. Çünkü onlara göre cehennem çok geniş bir alandır ve orası için on dokuz melek yeterli değildir. Hatta bu konuda Ebu Cehil yalnızca on dokuz görevliyi alt etmenin zor olmayacağını iddia etmiştir.¹²⁹

Kur'ân'da cennet ve cehennemin kapıları olduğundan bahsedilir. Cennet kapılarının sayısı belirtilmezken, cehennemin yedi kapısı olduğu Hicr sûresinde geçer. “*Onun yedi kapısı vardır, her kapıdan girmek üzere de onlardan birer grup belirlenmiştir.*” (Hicr:15/44). Mâturîdî bu kapılardan büyük günah işleyenlerin değil sadece kâfirlerin gireceğini savunur. Ona göre bu yedi kapının her biri

¹²⁸ el-Mâturîdî, *Te'vilât*, 2005, 10/314.

¹²⁹ Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”, *MİLEL VE NİHAL inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 13/1 (2016), 97.

ahireti inkâr edip hiçbir şeye inanmayanlar, dehriler, seneviler, müşrikler, Yahudiler, Hristiyanlar ve münafıklar içindir.¹³⁰

Öte yandan Mâturîdî, Zümer sûresinde geçen “*Nihayet oraya vardıklarında cehennem kapıları açılacak.*” (Zümer:39/72) ifadesinden sonra bu kapıların hakiki manada kapı değil, yollar manasına gelme ihtimalini de değerlendirir. Falan kişiye şu kapı açıldı derken nasıl ki o kişiye şu yol açıldı anlamına geliyorsa, ayette de onlara cehenneme giden yollar açılacak anlamına gelebileceğini söyler.¹³¹

Kapılar dünyada mahremiyet ya da hırsızlık gibi nedenlerle kapalı tutulur. Mâturîdî, cennette bu tür durumlar bulunmayacağı için cennetin kapılarının açık olmasının mümkün olduğunu söyler. “*Kapıları kendilerine ardına kadar açılacak Adn cennetleri vardır.*” (Sad:38/50). Ona göre bu ayetten cennette kapıların olmayacağı gibi bir anlam da çıkarılabilir.¹³²

Mâturîdî, cennet ve cehennem hususunda diğer gaybî konularda olduğu gibi ayet ve hadislerden oluşan nakli deliller yanında akli değerlendirmelerde bulunmayı ihmal etmez. Kur’ân’da cennet ve cehennem betimlemeleri, mükâfatlar, cezalar konusunda insanoğlunun dünyadaki arzularının göz önünde bulundurulduğu, teşvik ve uyarı nitelikli ifadeler olduğu yönündeki temsili anlatımlara da vurgular yapar.

¹³⁰ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 6/443.

¹³¹ el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/709.

¹³² el-Mâturîdî, *Te’vilât*, 2005, 8/638-639.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim, birçok ayetinde hem kâinatı hem de duyular ötesi varlık alemini düşünmeye sevk edici ifadeler barındırır. İnsana bu iki varlık dünyasını bir arada okuma imkânı sunar. Fakat insanın sınırlılığı, gayb diye adlandırılan ve şehadet alanı dışında kalan varlık alemi kavramasını zorlaştırır. Güvenilir haber kaynağı (vahiy) ve akli vasıta kılarak şehadet aleminden yapılan istidlal gayb hakkında bilgi elde etmenin iki yolu olarak görülür.

İmam Mâturîdî de bilgi elde etme metodunu akıl, haber ve istidlal olarak sınıflandırır. Nasları göz ardı etmeden İslam'ın itikadi konularını akli yorumlarla izah etmeye çalışır. Bu yönüyle *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, dirayet tefsirinin ilk örneği olarak kabul edilir. Büyük olasılıkla içinde yaşadığı zaman ve toplumun etkisiyle geleneksel yorumlara yer verse de gayba konu olan itikadî mevzuları anlama noktasında akıl ile nakil arasında geliştirdiği bir metot kullanır.

Bu çalışmanın konusu olan ahiret ahvaline dair Mâturîdî'nin görüşlerini değerlendirmeden önce onun gayb ve şehadet kavramlarını nasıl bir üslup ile okuduğunu anlamak daha doğru sonuçlara varmayı sağlayacaktır. Duyulur aleme bakarak bilgi elde edip bu bilgilerin duyu ötesi alem için delil teşkil etmesini Mâturîdî “delâletü's-şâhid ale'l-gâib” yani şahidin gaibe delaleti yöntemi ile ifade eder. Hiçbir şeyin fer'i asıldan ayrı bir özellik taşımaz diyen Mâturîdî'ye göre bir şeyi kıyas edebilmek için bir benzerin bulunması gerekir. Böylece şehadet alemi görünmeyen gayb alemine kılavuzluk eder.

Müfessirlerin gayba dair konuları nasıl bir yöntemle okuduğunu anlayabilmek için öncelikle muhkem ve müteşabih kavramlarını nasıl değerlendirdiğine bakmak gerekir. Mâturîdî'ye göre Kur'an'da müteşabihlerin varlığı ya düşünen ile düşünmeyeni ayırt etmek ya da insanın sınırlarını bilmesi hususunda bir imtihan sebebidir. Muhayyilesi oldukça geniş olan insan muhkem ile sınırlandırılmıştır. Her ne kadar akli ön planda tutsa da Mâturîdî de insanın fitrî tabiatına aykırı hususlarda bile sorumlu tutulduğunda imtihan hikmetine binaen susması gerektiğini savunur.

İki varlık alemini birbirinden ayırmadan birlikte ele alan Kur'ân'ı doğru anlayabilmek için gayb konusunu, bu metot ile sağlam bir zemine yerleştirir. Tevhidi kavrayabilmenin yolu gaybı anlamaktan geçer. Ona göre gaybî konular ile alakalı ayetler fûrûya bakarak aslı görmenin, görünenden görünmeyene gidebilmenin yoludur. Akıl gaybî bilgi ile bir düşünme sistemi elde eder ve bunu hayata geçirir. Bu sistemi uygulayan kişi ise artık Kur'ân'ın gayba dair konulara yer vermesinin bilgi amaçlı olmadığını ve bunlardan bahseden ayetlerin tevhid, ahiret inancı ve nübüvvet gibi ana mesajların anlaşılması için işlevsel bir yapıya sahip olduklarını fark eder. Kur'ân böyle bir bakış açısı ile okunmaya başlandığında kıyametin zamanı, cin-melek gibi varlıkların cevheri, cennet-cehennemin boyutları ve buna benzer konuların tali meseleler olduğu ve tefsir külliyatında haddinden fazla yer tuttuğu fark edilir.

Bu nedenle Mâturîdî, bu tali meseleler için bizim bunları bilmemize gerek yoktur uyarısını sıklıkla yapar. Bu uyarıda tevhid ve nübüvvet gibi ana konuları kaçırma endişesi yattığı söylenebilir. Gaybı anlamak için gerekli olan haberin sıhhati, ancak peygamberin nübüvvetinin sıhhati ile mümkün olur. Bu nedenle gaybî konuların birçoğunun tefsirinde Mâturîdî, nübüvvet vurgusu yapar. Gayba konu olan ayetlerden bahsederken aynı yorumları tekrarlaması onun kendine ait bir üslubunun olduğunun en belirgin örneğidir.

Kur'an insanı hayra ve salih amele yöneltirken olguları zihinlere yaklaştırır ve ele aldığı her konuyu bu gayeyi etkin hale getirecek şekilde gündemine alır. Müfessirlerin Kur'an'ın bu gayesini anlama ve yorumlamasında ise kullandıkları yöntemler farklı sonuçlar elde etmelerini sağlar. Bu açıdan Mâturîdî'nin *Te'vilâtu'l Kur'ân*'da gaybî konuları ele alış tarzı lafzî-literal okuma tarzında değildir. O mecazî bir dille bu konuların vasita kılınarak aslı konulara hizmet ettiğini düşünür. Fakat ayetleri anlamak için kimi zaman bu ayrıntılara değinmenin kaçınılmaz olduğu bir gerçektir. Mâturîdî de bu noktada ele aldığı konu ile alakalı olarak öncelikle farklı görüşleri ve zahiri anlamı paylaşmayı ihmal etmez. Bu noktada ayetleri kendi anladığı şekliyle sınırlandırmak ya da anlam daralmasına sebep olmak istemediği düşünülebilir.

Özellikle gayba konu olan ahiret hallerine gelince Mâturîdî bu ayetlerin izahında mecaz vurgusu yapar. Ona göre cennet ve cehennemle ilgili tasvirlerde

insanların dünya hayatında hoşlandığı veya hoşlanmadığı şeyler dikkate alınmıştır. Ya da vahyin indiği dönemde bu tasvirlerin, muhatap kitle olan Arapların zihin ve hayal dünyasının esas kabul edilerek yapıldığını düşünür. Bu düşünce onun ahiret ahvalini lazım-ı faide-i haber türünden okuduğunu gösterir. Yani Allah, sanki muhatap kitleye göremediğiniz varlık alemi hakkında nasıl bir tasavvura sahip olduğunuzu biliyorum demek ister. Her türlü durumlarına vakıf olan Allah bunu mecazi bir üslupla dile getirir.

Mâturîdî, tefsirinde gayb, müteşâbihat, büyük günah işleyenlerin durumu, cennet-cehennemin ebediliği gibi itikadi konularda Ehl-i Sünnet dışındaki mezheplere karşı eleştirel yorumlara da yer verir. Onun görüşleri Ehl-i Sünnet ilkelerine uygunluk arz eder, en çok görüşlerini eleştirdiği mezhep ise Mutezile'dir. Buna rağmen bazı konularda Mutezile'ye yakın yorumlar getirir. Buna örnek olarak haberi sıfatları tevil etmesini ve müteşabihleri yorumlaması söyleyenebilir.

Mâturîdî'nin tefsir yöntemini dönemindeki diğer tefsirlerden ayıran ayetleri akıl ile kritik etmesidir. Bu çalışmada bu yöntemini sadece mutlak gayb olarak değerlendirilen ahiret ahvali ile sınırlandırarak ele alındı. Fakat tefsir yöntemi geleneksel olsa da ayetlere akılcı yaklaşımı tefsirinin genelinde görülür. Tefsirinde deliller ışığında akıl ile istidlalde bulunarak dirayet tefsirinin en güzel örneklerinden birisini ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Halil bin. ed. Abdülhamit Hindevi. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Ak, Ahmet. "Mâturîdîliğin Hanefilik ile ilişkisi". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010).
- Akgül, Muhittin. "Ebu Mansûr El- Mâturîdî ve Te'vîlâtü'l- Kur'ân" 3/4 (2001).
- Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek İmam Mâturîdî ve Te'vîlâtü'l- Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010).
- Demirci, Muhsin. *Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy", İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I.* ed. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsiru'l-Hadîs, Nüzul Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri.* İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Düzenli, Yaşar. "Seyyid Kutub'un Gaybî Konulara Yaklaşımı". *Şehadetinin 50. Yılında Seyyid Kutub.*
- Düzenli, Yaşar. *Üslup ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaât.* İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Düzgün, Şaban Ali. "Mâturîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi" 10/1 (2012), 1-18.
- Erdoğan, Elif. *İmam Mâturîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Gaybî Konulara Yaklaşımı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tefsir Anabilim Dalı, 2020.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı meal-tefsir.* çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 9. Basım, 1997.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmet. Mısır: Daru'l Kavmiyye, 1964.
- Fîrûzabâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn: Dimeşk: Müessesetü'r risâle, 1998.
- Güler, İlhami - Özsoy, Ömer. *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi).* Ankara: Fecr Yayınevi, 5. Basım, 2001.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan.* İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya el-Kazvini er-Razi. Beyrut, ts.

- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed. ed. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- İbnu'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali. *Zadu'l Mesir Fi İlmi't-Tefsir*. Beyrut, 1987.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Ḥadîs ve'l-Eşer*. thk. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İsfehânî, Râgıb el-. ed. Muhammed Seyyid Geylani. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Karataş, Ali. *İmam Mâturîdî Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil*. İstanbul: Yesevi Yayıncılık, 2014.
- Kılıç, Sadık. “Kuranda Gayb Alemi”, *İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I.*, ed. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Zekerıyyâ. *el-Câmi'u li Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. ed. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kutlu, Sönmez. “Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini İmâm Mâturîdî” 5/15 (2003).
- Kutlu, Sönmez. “Mâturîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”. *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*.
- Mâturîdî, Ebu Mansur el-. *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi (18 Cilt Takım)*. Ensar Neşriyat, 2019.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları (İSAM), 2003.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed. *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*. ed. Mecdi Basellum. Beyrut, 2005.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne Tefsîru'l-Mâturîdî*. ed. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne Tefsîru'l-Mâturîdî*. ed. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

- Özdeş, Talip. *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özek, Ali. *Büyük Türk Bilgini İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Özervarlı, M. Sait. "MEBDE ve MEÂD", ts. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mebde-ve-mead>
- Razî, Fahreddin. *Mefatihü'l Gayb et-Tefsîru'l-Kebîr*. ed. M. Muhyiddin Abdülhamid. Kahire, 1962.
- Reşit Rıza, Muhammed. *Tefsiru'l Menar*. Kahire: Matbaatu'l-Menar, 1947.
- Söylemez, Mahfuz. "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı". *MİLEL VE NİHAL inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 13/1 (2016).
- Süleyman, Mukatil b. *Kur'ân Terimleri Sözlüğü: el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ani'l-Azîm*. çev. Hâtim Salih ed-Damin. Dubai: Merkezi cum'ati'l-mâcid, 3. Basım, 2006.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmulî Ebû Cafer et-. *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an*. ed. Beşşâr Avvâd Marûf. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Topaloğlu, Bekir. "Ahiret". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1988
- Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed. *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyunü'l-ekavil fi vücûhi't-te'vil*. ed. Adil Ahmed Abdul-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998.